

نومورکي مؤرخين

لیکوال

پوهاند عبدالحی حبیبي

دا کتاب د لوی احمد شاه بابا رحمة الله علیه علمي او
کلتوري مرکز او "رشاد خپرندویه ټولني"
په گډه مرسته چاپ سو .

د کتاب پېژندنه :

د کتاب نوم ::: نومورکي مؤرخين
لیکوال ::: پوهاند علامه عبدالحی حبیبي
لومړی چاپ ::: ۱۳۵۹/لمریز کال کابل
دوهم چاپ ::: ۱۳۸۳ /لمریز کال کندهار
خپروونکی ::: د لوی احمدشاه بابا علمي او کلتوري مرکز
ډیزاین / کمپوز ::: رشاد کمپیوټر اداره
چاپ شمېر ::: (۵۰۰) ټوکه
چاپ چاري ::: صحاف نشراتي مؤسسه

د افغانستان او پښتنو د تاریخ
نومورکي مؤرخين

لیکوال :

پوهاند عبدالحی حبیبي

فهرست

گڼه	سرلیک	مخ

د خپرونکي یادښت

پښتنو د تاریخ په اوږدو کي د خپل تاریخ د روښانه کولو لپاره هڅي کړي، تاریخونه یې لیکلي، ادبي تذکرې یې لیکلي، ادبیات یې روزلي، د خپل هیواد او حتی سیمي په کچه یې د هغوی د جغرافیایي موقعیت او پولو د روښانه کولو په باره کي آثار کښلي دي.

دا هڅي له ډیري اوږدې زمانې راپیل سوي دي، د اړوندي موضوع په باره کي په لسگونو او سلگونو تاریخي او ادبي کتابونه لیکل سوي دي.

خو ! بدبختانه زموږ هیواد تل د پردو یرغلگرو تر ناروا یرغلونو لاندي راغلی دی چي د دغو یرغلونو په اوږدو کي د دې هیواد تاریخ او فرهنگ ته هم نه زغمونکي زیانونه اوښتي، زموږ تاریخي او ادبي آثار ورک سوي یا یرغلگرو د ځان سره وړي او حتی داسي هم پېښه سوې چي کتابونه څه د کتابو او لیکوالو نومونه هم دغو خړو سېلابي سېلیو د ځانه سره وړي دي.

خو د دې هیواد او تاریخ زېړوونکي اولس وروستنیو پوهانو د خپلو مشرانو پر پله پل اینبی او د دغه ډول پټو د موندني لپاره یې لیڅي رانغښتي وې او دي، چي د سر په لیکه کي یې د هیواد د نامتو تاریخ لیکونکي، ادیپوه او جغرافیه پوه پوهاند علامه عبدالحي حبیبي رحمه الله نوم راځي. چي تر ډیري اندازې په دې برخه کي بریالی سوی او توانېدلی دی چي زموږ د تاریخ او ادب ډیري تیارې روښانه کړي. هغوی د زیاتو شمېر نورو لیکلو او چاپي آثارو په لړ کي یو هم د "نومورکي مؤرخین" په نوم کتاب دی، چي ۱۳۸ تنه نومورکي تاریخ لیکونکي او یا هم د هغوی کتابونه راپېژني.

د دې چاپ کړې کتاب د نه پيدا کېدو او مهموالي له امله په کندهار کې د "**لوی احمدشاه بابا** رحمه الله **علمي او کلتوري مرکز**" او "**رشاد خېروندويه ټولنې**" وپتيل چې دا کتاب د دوهم ځل لپاره چاپ او د تاريخ څېړونکو او مينه والو ته وړاندې کړي.

خدای ﷻ دې وکړي چې د دې کتاب په بيا چاپېدو سره ځوان تاريخ ليکونکي او د فرهنګ مينه وال خپلې راپيل کړې هڅې بشپړې او ګړندۍ کړي.

په همدې هيله

د لوی احمدشاه بابا رحمه الله **علمي او کلتوري مرکز**

او

رشاد خپرندويه ټولنه

د افغانستان او پښتنو د تاريخ ځيني مؤرخين

زما د يادداښت په کتابچو کې دا (۵۰) کاله ځيني کتابونه يا د نومورکو تاريخ ليکونکو نومونه سره راټول سوي وو، چې کله کله به ما په خپله له هغو يادونو څخه کار اخيست او د بل چا لپاره د ګټې وړ نه وو.

يوه ورځ ښاغلي زلمي هيوادمل ماته ووېل چې دغه يادداښتونه که سره راټول سي او د يوه کتابګوټي په توګه چاپ سي، نورو ته به هم ګټور وي او فايده به يې عامه سي.

ما هغه ګرد سره راټول کړل او ده ته مې وسپارل چې دا دی د ده په همت خپرېږي. خداي دي خپلي ښې او ښادۍ د ده په برخه کي، چي په داسي کارو کي زيارونه ګالي.

کابل ـ جمال مېنه
عبدالحی حبيبي
۱ جدي ۱۳۵۹

یادښت

د کابل پوهنتون د ژبو او ادبياتو پوهنځی وياړي چې د هېواد د ستر نوميالي ادبي، علمي او روحاني شخصيت ميا فقيرالله حصارکي ننګرهاري د دوه سوم تلين په نمانځنه کي د يو لړ ليکچو (رسالو) په خپرولو سره برخه اخلي او په دې لړ کي د پياوړي استاد پوهاند حبيبي دغه ګرانبيه ليکچه د سيمينار برخه والو او نورو مينه والو ته وړاندي کوي.

په دې ليکچه کي د افغانستان (۱۳۸) تنه پېښليکونکي (مؤرخين) ښوول سوي چې زياتره په دغه نامه چاته هډو څرګند نه وو.

د دغو تاريخ ليکونکو پېژندګلوي دا راڅرګندوي چې په پښتنو کي تاريخ ليکنه لږ تر لږه له اوومي اسلامي پېړۍ (۶۱۲) راهيسي پيل سوې او تر موږه رارسېدلې ده. په دغو نوموړکو مؤرخينو کي زياتره داسي کسان راځي چې د پښتو ادب تاريخ او تذکرو په ترڅ کي نور راز راز تاريخي پيښې هم را اخلي.

په دې توګه دغه ليکچه په خپل تاريخي او ادبي ارزښت سره د پښتو ژبي او ادب پر پښتو څېړونکو او زده کوونکو سربېره له هغو ټولو هيوادوالو سره هم مرسته کولای سي چې غواړي په ټوليزه توګه د پښتنو له تېر اته سوه کلن سياسي، ادبي او فرهنګي تاريخ څخه خبر سي.

استاد حبيبي د دغه لرغوني فرهنګپالي هيواد د يوه پياوړي پوهاند، ليکوال، څېړونکي او مؤرخ په توګه خپل ټول ژوند همدا راز علمي څېړنو او پلټنو ته وربښلی او څنګه چې (راټولوونکی موندونکی دی) نو د داسي ډېرو پټو خزانو په رابرسېرونه بريالی سوی هم دی، د غوريانو، سوريانو، لوديانو، لويکانو، د سوات او کونړ د اميرانو او داسي نورو افغاني او بيا پښتنو واکمنانو او سوبمنانو برسېرونه او پېژندنه يې د دغو خبرو ځلاندي بېلګې او ساري بلل کيږي.

د ژبو او ادبياتو پوهنځی په داسي ترڅ کي چې د خپل مؤسس او لومړي پياوړي استاد دغسي نوي څېړني ته په درنه سترګه ګوري او په زړه کي ورته ځای ورکوي د لا زياتو علمي برياليتوبونو په هيله ورته د يوه روغمن او پتمن ژوند اوږدوالی غواړي.

پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زيار
د ژبو او ادبياتو پوهنځی رئيس

مؤرخين د لوی مؤرخ له نظره

زما لپاره د خوښی ځای دی، چې د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي د آثارو د چاپولو او ترتيب په لړ کې د دوی د دغه قيمتي او مهم اثر "نومورکي مؤرخين" په ترتيب او طبع بريالی کېږم.

د افغانستان او حتی منطقې په ليکوالو او مؤرخينو کې استاد حبيبي يو داسي مؤرخ دی، چې په تاريخ، ادب، اجتماعي، سياسي او ملي تاريخ او ورسره تاريخي جغرافيه کې د ډېرې پراخې مطالعې، ژور علمي نظر او دقيقو علمي او مسلکي ابتکاراتو خاوند دی.

لوی استاد لا د طلوع افغان مدير و (۱۳۰۸ ش څخه وروسته) چې د افغانستان پر اجتماعي تاريخ، لرغوني او معاصر تاريخ يې علمي او مبسوط مقالات کښل او د طلوع افغان پاڼې يې په خپلو مفيدو او مهمو تاريخي او علمي پلټنو ښايسته کولې او افغانان يې د خپل هيواد او خلکو له تاريخي عظمت او برمه خبرول، د تاريخ د ملي قهرمانانو کارنامې او ملي مفاخر يې ورپېژندل.

په دې خصوص کې د لوی استاد ليکنې او مقالات لا هماغه وخت د طلوع په پاڼو کې منحصرې نه سوې پاتې بلکې د خپل علمي، ادبي او مسلکي قوت له پلوه يې د کابل د ادبي انجمن خپرونو ته هم لاره وکړه، په کابل مجله او د کابل په نورو موقوتو خپرونو کې هم خپرې سوې، علمي دنيا او د افغانستان د تاريخ علاقمندان يې د ليکنو له علمي فيضه بهره مند سول.

په ۱۳۱۷ ش کال کې چې لوی استاد د پښتو د نوميالي شاعر خوشحال خان ختک (۱۰۲۲ _ ۱۱۰۰ هـ ق) کليات د "خوشحال مرغلري" په نامه چاپ او نشر کړل، د دغه مغتنم او ګټور اثر په مقدمه کې يې د تاريخي

پلټنو يو کوچنی ځنګ په کتابي شکل خوندي سو، او کله چې يې د عبدالقادر خان ختک (۱۰۶۳ _ ۱۱۲۴ هـ ق) او لوی احمدشاه بابا (۱۱۶۰ _ ۱۱۸۶ هـ ق) (طبع ۱۳۱۸ کندهار، طبع ۱۳۱۹ کابل) دېوانونه خپاره کړل، د دغو دېوانونو په مفيدو مقدمو کې يې هم خپلې تاريخي پلټنې او ګروېږنې ځای کړې.

لوی استاد په ۱۳۲۰ ش کال د پښتانه شعراء لومړی ټوک وکېښ او په ۱۳۲۳ ش کال يې د پښتو د ادبي تاريخ او د پښتنو او افغانستان د ملي او اجتماعي تاريخ ګرانبها ذخيره د دانشمند او سترګور مؤرخ محمد هوتک پټه خزانه نشر کړه، علمي او تحقيقي شروح، تعليقات او مقدمات يې پر وکښل، چې په کتاب کې د راغلو او يادو سوو رجالو، اماکنو، کتبو او تاريخي وقايعو په ښېړنه، څرګندونه او پلټنه کې د تاريخ او ادب له محققينو او محصلينو سره پوره مرسته کولای سي. په ۱۳۲۵ ش کال چې د ادبياتو د پوهنځي چاري هم ور وسپارل سوې، نو يې د پښتو د ادبياتو د تاريخ د لومړي ټوک په کښلو او نشرولو د افغانستان د تاريخ د مهمو تاريخي مسايلو او پښتو ژبې د تاريخ او قديمو ادبي او تاريخي رواياتو په باب پلټنې، تاريخي څېړنې د علم او ادب مينانو ته وړاندې کړې.

تر دغه مهاله وروسته لوی استاد د افغانستان د تاريخ او د ژبو (پښتو _ دري) د ادب په تاريخ دومره کتابونه وکښل، رسالات او مقالات يې نشر کړل، قديم تاريخي او ادبي متون يې چاپ کړل چې تفصيل يې دلې نه ځايېږي، خو د ويلو وړ ده چې د دوی قيمتي او ادبي تاريخي ليکنې نه يوازې په افغانستان کې ارزښتنې او د درناوي وړ دي، بلکې د سيمې په هيوادو او حتی بين المللي علمي محافلو کې هم په درنه سترګه ورته کتل کېږي، دانشمندان او محققين استفاده ترې کوي.

لوی استاد د خپلو دغو علمي او ادبي او تحقيقي هڅو او زيارونو په نتيجه کې تر سلو زيات مستقل تاريخي، ادبي او علمي کتابونه د پنځو سو په شاوخوا کې علمي رسايل او تر درو زرو زياتې تحقيقي او علمي مقالې د علم او ادب دنيا ته وړاندې کړي دي چې د افغانستان، سيمې او نړۍ فرهنګي او ثقافتي تاريخ وياړ په کوي.

د لوی استاد ادبي او تاریخي او نور علمي آثار نه یوازي د ګران هیواد افغانستان د علمي مؤسسو او فرهنګي ادارو له خوا خپاره سوي دي، بلکې د سیمې د هیوادو علمي او فرهنګي مؤسسو او د بین المللي محافلو،علمي مجامعو هم د دوی مفید او ګټور آثار خپاره کړي دي.

د پښتو او دري ژبو د تاریخ ادب په باب د ډېرو مهمو او علمي ګڼو مقالو او کتابو تر څنګه لوی استاد د افغانستان د ملي، اجتماعي او سیاسي تاریخ په مختلفو څنګونو ډېر زیات مقالات کښلي او د لرغوني او معاصر افغانستان تاریخي جغرافیا یې په مغتنم ډول د مقالو او رسالو په ترڅ کي هر اړخیزه څېړلې ده، د دغو مقالاتو یوه درنه برخه د آریانا په مجله او نوري یې د هیواد په نورو موقوتو خپرونو او د سیمې د هیوادو په موقوتو علمي نشریو کي خپرې سوي دي. له دغو رسالاتو او مقالاتو سربېره د استاد تاریخي مهم او د یادوني وړ کتب دا دي:

- افغانستان بعد از اسلام
- تاریخ مختصر افغانستان
- افغانستان در عصر ګورګانیان هند
- د افغانستان تاریخي پېښلیک او نور ...

د نوای معارک، فضایل بلخ، طبقات ناصري او زین الاخبار ګردیزي، شروح، تعلیقات او مقدمات هم دوی کښلي دي.

د تاریخي مدارکو، منابعو، وقایعو او اسنادو په څېړنه کي د استاد د څېړني روش او عمومي میتود نهایت پر علمي او تحقیقي شهادتونو او علمي استنتاجونو ولاړ دی.

د معاصري تاریخ لیکني میتودونه په نقد او ارزیابۍ ولاړ دي او مؤرخ باید خپلو ټولو تر واک لاندي ماخذو، مدارکو، کتبي اسنادو او نورو خورو ورو پاڼو ته د نقد او کره کتني په سترګه وګوري، او کره او کوټه سره بېل کړي. د اوسنۍ زماني پلټونکی مؤرخ دې ته اړ دی چي د خپلو ټولو

خبرو اسناد وښیي [۱] د لوی استاد په ټولو لیکنو کي دغه معاصر او پر علمي معاییر برابر روش لیدل کیږي. لوی استاد د وقایعو په تحلیل کي د ډېر دقیق او مبتکر او منقد نظر خاوند دی، هره پېښه او هره تاریخي او اجتماعي پدیده د اسنادو، ماخذو او علمي مشهودو دلایلو په رڼا کي څېړي.

د تاریخ او ادب په څېړنه، پلټنه او ګروېږنه کي د دوی اتکاء په خطي او معتبرو چاپي متونو، د لرغونپوهني د تحقیقاتو په نتایجو، ډبرلیکونو، مسکوکاتو او نورو لرغونو کلتوري او تاریخي مواریثو بنا ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبي د افغانستان او پښتنو د تاریخ د ببلابیلو برخو له څېړني سربېره د مختلفو دورو د مؤرخینو پر آثارو کره کتني او علمي نقادانه تبصرې هم کړي دي، د قدیمو او معاصرو مؤرخینو تېروتني او زیاتی، کمی یې ښوولي او د علمي اسنادو، مدارکو او شواهدو پر بنا یې د مؤرخینو پر لیکنو حاشیې او شرحي کښلي دي او همدارنګه یې د مستشرقینو تېروتني هم د تاریخ په خصوص کي یادي کړي او سمي کړي دي[۲]. د استاد د دغه ډول لیکنو ځیني برخي په کتابو کي او ځیني یې هم د مقالاتو په شکل په علمي خپرونو او نشریو کي چاپ سوي، چي د څېړنو دغه برخه د استاد د تاریخي پلټنو او تاریخ نګری یو ښکلی او جلا باب دی.

د افغانستان او پښتنو د مؤرخینو پر آثارو له تبصرو او کره کتنو علاوه استاد د دغو مؤرخینو د کتابو او آثارو د معرفۍ هڅه کړې ده په دې سلسله کي استاد د رهنمای تاریخ افغانستان[۳] په کښلو سره د افغانستان او پښتنو د تاریخ ۵۸۰ کتابونه او مؤرخین لنډ لنډ معرفي کړي دي چي دا دی په دې کتابګوتي کي هم د افغانستان او پښتنو ۱۳۸ تنه مؤرخین او د

---

[۱] عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو ـ ص ۱۶۰ ـ ۱۶۱، طبع تهران، ۱۳۵۴ ش.

[۲] وګورئ ! آریانا مجله د ۱۳۵۹ کال ۱ ګڼه ۵۹ ـ ۶۶.

[۳] د دغه کتاب لومړی ټوک چي د افغانستان د تاریخ ۵۸۵ خطي او چاپي کتابونه پکښي معرفي سوي، په ۱۳۴۸ کال د تاریخ او ادب ټولني له خوا (۱۴۵) مخه چاپ سوی دی.

هغوی تاریخي او یا تاریخي ارزښت لرونکي آثار معرفي سوي او د افغانستان او پښتنو د تاریخ او ادب علاقمندانو ته وړاندې کیږي.

ځرنګه چي د دغه کتاب زیاتره مؤرخین د پښتني تاریخ په باب آثار او تالیفات لري او زیاتره هم پښتانه دي نو غواړم چي په پښتنو کي د تاریخ لیکني په سیر او هم د پښتنو د تاریخ په منابعو ځو لنډ ټکي ځرګند کړم:

په پښتنو کي د تاریخ لیکني سیر:

کله چي موږ د خپلې ژبي په کتبي آثارو کي تاریخي آثار پلټو نو له دوه ډوله تاریخي آثارو سره مخامخ کیږو: (۱) تاریخي کتابونه. (۲) تذکرې.

پښتنو او پښتانه د تاریخ اهمیت او د خپل ملت او وطن او خلکو د کارنامو مېړانه او نورو اجتماعي، سیاسي او ملي حوادثو او وقایعو ضبط ته متوجه وو. نو په دې برخه کي یې هم د تاریخ مستقل کتابونه او هم د ادبي آثارو تذکرې کښلي چي په ضمني توګه ځینو تاریخي وقایعو ته پکښي نغوتې سوي او یا هم ځیني وقایع پکښي ځېړل سوي دي. د تذکره نګارۍ له پلوه زموږ ژبه او ادب کابو اته سوه کلنه سابقه لري او زموږ لومړنۍ لاس ته راغلې تذکره د سلیمان ماکو تذکره ده چي په ۶۱۲ هـ ق کال په ارغسان کي کښل سوي، وروسته موږ د پښتو د ادبي تاریخ داسي منظمه تذکره نه ده تر لاسه کړې او یوازې د محمد هوتک پټه خزانه زموږ بله منظمه تذکره ده چي په ۱۱۴۲ هـ ق کال په کندهار کي کښل سوې ده. دغه دواړې تذکرې خاص ابتکارونه لري، ځرګندوني یې د پښتو او افغانستان د تاریخ په ځېړنه کي د لومړي لاس موادو حیثیت لري. دغه رنګه مستقل تاریخي کتابونه چي په ضمني توګه ادبي مآثر هم پکښي غونډ دي د ۶۵۰ په حدودو کي زموږ په ژبه کي کښل سوي دي. له دې جملې ځخه تاریخ سوري، اعلام اللوذعي فی اخبار اللودي، لرغوني پښتانه، غرغښت نامه او نور یادولای سو، چي سترګور او دانشمند مؤرخ او تذکره نګار محمد هوتک یا لیدلي او یا یې نومونه تر موږ پوري را رسولي دي او د پټې خزانې په کښلو کي یې بالواسطه یا بلا واسطه د ماخذ په توګه تري استفاده کړې ده[1].

(۱) محمد هوتک پټه خزانه: ۱۶، ۱۵، ۱۸، ۱۴، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۴ مخونه او نور ځلورم چاپ، ۱۳۵۷ ش کابل د ادب پوهنځي.

همدارنګه د خواجو ملیزي تاریخ افاغنه (۱۰۳۱ ـ ۱۰۳۳ هـ ق تالیف)، تاریخ مرصع، تواریخ حافظ رحمت خاني، هغه مهم تاریخي آثار دي چي د پښتنو د تاریخ ډېر تیاره ځنګونه روښانوي. زه دلې د ټولو تاریخي کتابو نومونه ځکه نه اخلم چي لوی استاد پوهاند حبیبي په دې رساله کي مفصل معرفي کړي دي، خو ځه چي زه یې پر خبرو کولو آرزو لرم دا دي چي د پښتو ژبه د لیکل سوو تاریخي آثارو په جمله کي سعادتنامهٔ افغاني هغه مهم تاریخي اثر دی چي تر یوه دوو وروستیو کالو دمخه یې چا نوم نه و اخیستی، او دا دی د خان روشن خان د یادونو له مخي د لوی استاد په دې اثر کي هم معرفي کیږي. دغه تاریخي اثر د خپل تاریخي ارزښت تر څنګه ادبي ارزښت هم لري، او د کتاب نثر زموږ د نثر د تاریخ په څېړنه کي نه سي هېرېدای. د سعادتنامهٔ افغاني نثر دا دی:

"پښتنو ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي او بعضي قبیلې د دې دریو قبیلو سره یو ځای اوسي چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده خو دغه همسایه دي او دا لویي کورنۍ درې دا دي: اول خیښي، دویم غوري، دریم کرلاني اوس به د هر یو کور تفصیل بیانیږي چي دا دي:

تفصیل د خیښي دا دي یوسفزي ګګیاني او ترکاني چي دا وخت په لغمان کي میشته دي. دا د خیښي اولاد دي، مامدزي (محمدزي) چي په اشنغر کي اوسي، دا د زمند اولاد دي، د خیښي تره ژ مګر خیښي لکه د ورور ځان سره نیولي دي ..."[1].

د خان روشن رایه دا ده چي دغه تاریخ تر تواریخ حافظ رحمت خاني (۱۱۸۱ هـ ق تالیف) دمخه لیکل سوی دی، له دې خبري ځخه ښکاري چي دغه تاریخ به د دولسمي پېړۍ په اوایلو کي کښل سوی وي نو یې نثر د خپل ادبي قوت او سلاست له پلوه د دولسمي پېړۍ له ښو نثرونو ځخه ګڼل کېدای سي او موږ به یې د خپل نثر په تاریخ کي ستایو.

(۱) پښتو مجله د ۱۹۷۹ ع کال ۱۱ ګڼه ص ۵۰.

زموږ په ژبه کي خو د تاریخ کښل کابو اته سوه کلنه سابقه لري مگر مولوی محمداسمعیل هزاروي د قاعدهٔ افغاني [1] په مقدمه کي کښلي دي :

"پوشیده نماند که در کتب تواریخ افغانی چنان یافته شده است که اول کسیکه در افغانی تصنیف شروع نموده خواجه محمد نام شخصی بود که در اوایل سال نهصد هجری کتابی مشتمل بر آمدن قوم افغان به سمت پشاور و واقعاتی که در مبادی بایشان روی داده تصنیف کرد" [2].

دا چي موږ د نوموړي مولوی د یادښت له مخي یو بل قدیم مؤرخ او د پښتو لیکوال پېژنو سمه او ښه خبره ده، مگر دا چي کښلي یې دي چي دی لومړنی مصنف دي دا خبره سمه نه ده دمخه یوازي د تاریخ په خصوص کي د شیخ ملي دوتر [3] او تر دغه دوتر دمخه تاریخ سوري، تذکره الاولیا، لرغوني پښتانه او نور کتابونه لرو چي یا په خپله کتابونه او یا یې هم مواد او روایات تر موږ پوري رارسېدلي دي.

د پښتنو د تاریخ منابع :

"د پښتنو د تاریخ په کښلو کي له کتبي تاریخي او دي ته ورته آثارو سربېره د برلیکونه د لرغون پوهني له کشفیاتو څخه د تر لاسه سوو مدارکو او متفرقو اسنادو څخه د لومړي لاس موادو په توگه کار اخیستل کېدای سي.

همدارنگه زموږ ادبي آثار د تاریخ د کښنې لپاره له مهمو موادو څخه گڼل کیږي، که څه هم دغه آثار اساساً د نورو هدفونو او غرضونو لپاره ایجاد سوي، ویل سوي او یا کښل سوي او د تاریخي وقایعو د ضبط منظور نه دي رامنځته سوي، خو د خپلو مقاصدو د شرح په ترڅ کي یې ځای ځای داسي

---

[1] قاعدهٔ افغاني په ۱۸۶۷ ع کال ۹۶ مخه د هنري بکټ انگریز په غوښتنه د پېښور د جیل په مطبعه کي چاپ سوې ده.

[2] قاعدهٔ افغاني ص ۲.

[3] پوهاند عبدالحی حبیبي، د پښتو ادبیاتو تاریخ ـ ج ۲، ص ۲۳۵، ۱۳۴۲ کال چاپ، پښتو ټولنه.

یادوني او تاریخي مطالب تر لاسه کیږي چي زموږ د تاریخ په لیکلو کي تري استفاده کولای سو [1] زموږ لیکني او گړنی ادب دواړه له دې پلوه غني دی.

(۱) گړنی ادب :

زموږ په گړني ادب کي لنډۍ، سروکي، غاړي، سنځرخیلي ناري [2] د هوتکو ناري [3] داسي سندري دي چي د پښتو د ملي، اجتماعي او کلتوري تاریخ په لیکلو کي له پامه نه سي غورځېدی او د لومړي لاس مهمو آثارو په توگه تري استفاده کېدای سي.

(۲) ولسي سندري :

له دغو سندرو څخه چاربیتي، بدلي او کسرونه داسي مواد دي چي هره سندره د یوې مهمې تاریخي واقعې په شننه او څرگندونه کي له مؤرخینو سره تر هره بله ماخذه زیاته مرسته کوي، خو له بده مرغه چي زموږ د دغو اولسي سندرو قدیمي بولگې د زماني سرو سېلیو ورسره وړي دي او یوه قدیمه سندره یې هغه د بابا هوتک (۶۶۱ ـ ۷۴۰ هـ ق) ویلې او د پټې خزانې پاڼو تر موږ پوري رسولې ده [4] دغه سندره د پردو تاړاکگرو په وړاندي زموږ د مېړني اولس قهرمانانه مبارزې څرگندوي، تر دې بدلي وروسته د ډېري مودې دغه ډول سندري له موږ سره نسته، خو هغه چاربیتي او بدلي چي دارمستتر (۱۸۴۹ ـ ۱۸۹۴ ع) د پښتونخوا د شعر هارو بهار [5] د کوټي سید محمدعمر په گلشن اشعار افغانی [6] مرحوم نصر په تاریخي چاربیتي [7] او څېړندوی خدمتگار په تور بریښ [8] کي ضبط کړي دي داسي

---

[1] پوهاند عبدالحی حبیبي تاریخ نویسي در افغانستان، آریانا ۲۶ کال، ۴ گڼه ص ۳ ـ ۱۳۴۷ کال.

[2] پروفیسور ولي محمد سیال کاکړ، پښتو او پښتانه په سهیلي پښتونخوا کي، ص ۳۲۴ ـ ۳۳۴ د ۱۹۷۶ ع کال د کوټي چاپ.

[3] حبیب الله رفیع، د خلکو سندري ۱۳۳ ـ ۱۵۹ مخونه د تاریخ او ادب ټولنه ـ ۱۳۴۹ ش کال چاپ.

[4] پټه خزانه ص ۵ ـ ۶.

[5] دارمستتر، د پښتونخوا د شعر هار و بهار ۱ ـ ۷۴ مخونه ۱۳۵۶ ش کال چاپ ـ پښتو ټولنه.

[6] سید محمدعمر ـ گلشن اشعار افغانی (خطی) ص ۵۲، ۷۶ او نور ...

[7] تاریخي چاربیتي ۳ ـ ۱۵ مخونه ـ ۱۹۵۳ ع کال ـ پېښور.

[8] تور بریښ ۷۳ ـ ۱۴۵ مخونه ۱۳۴۷ ش کال.

بدلي او چاربيتې دي چې د انګرېزي امپرياليستي لښکرو د تار او تاراک او يرغل په مهال کې د زړه ورو پښتنو قهرمانانه مبارزې، سربښندنې او مېړانې پکښې ستايل سوي. د دښمن تيرې، د خاينينو کرغېړن اعمال او د دوی ماتې او رسوايي يې پکښې بيان کړي دي او په رښتيا چې هره سندره يې د ملي تاريخ يو باب دی.

دغه رنګه په کسرونو کې د انګرېزي تاراک له غندنې[1] پرته د مروتو او ختکو مروتو او وزيرو مروتو او يوسفزو د شخړو او لانجو په باب مواد سته[2] چې زموږ د اولس د مختلفو قبيلو د تاريخ په کښلو او من حيث مجموع د پښتو د تاريخ په کښنه کې د مؤرخينو په ښه ورځي.

له ګړني ادب، اولسي سندرو او کسرونو سربېره چې زياتره يې شفاهي شکل لري زموږ ليکنی ادب او ادبي آثار هم د تاريخي موادو د درلودلو له پلوه غني دی. زموږ د مختلفو شاعرانو په دېوانونو، حماسي منظومو، د روحاني اشخاصو په مناقبو او جنګنامو کې د پښتنو د سياسي، اجتماعي او ملي ژوند د تاريخ په باب بېلابېلو دورو تاريخي مواد تر لاسه کېدلای سي، زه دلې پر دغو ټولو ادبي آثارو بحث نه کوم ځکه پر دغو موضوعاتو جلا جلا پنډ پنډ کتابونه ليکل کېدای سي خو څه چې زه دلې کاږم صرف يو اجمال دی.

(۱) د شعراوو په دېوانونو او نورو منظومو آثارو کې :

د پښتنو شعراوو له دلې څخه د خوشحال خان آثار د تاريخي موادو د خوندي کولو له پلوه ډېر غني دي، د خوشحال په کلياتو کې د ده ځيني غزلې، قصايد[3] او ټوټې تاريخي وقايع شرح کوي، دغه ډول د ده په

[1] د مروتو کسرونو يوه ناچاپه خطي مجموعه د پښتو اکېډيمي کې په ۳۶۲ نومره قيد ده په دغه مجموعه کې ځيني داسي کسرونه هم سته چې له انګرېزانو سره د پښتنو د جګړو بيان کوي، لکه په ۲۱ مخ کې د (کنډي) کسر چې د غازي محمداکبر خان د توري او مېړانې په ستاينه کې ويل سوی دی.

[2] د مروتو کسرونه ۱ ـ ۱۲۱ مخونه ۱۹۵۹ کال چاپ پېښور.

[3] د خوشحال مرغلري ۵۶۲ ـ ۷۰۸ مخونه د ۱۳۱۷ ش کال چاپ کندهار، د دغي برخي په اکثرو منظوماتو کي تاريخي وقايع رانغښتل سوي دي.

مثنوياتو کي سواتنامه[1] او فراقنامه[2] دغه خصايص لري.

فراقنامه خوشحال خان د خپل حبس[3] په زمانه کې کښلې ده په دې کتاب کې که خوشحال خان له يوې خوا د خپل وطن، دوستانو او کورنۍ څخه د ليرېوالي له امله دردوونکي نارې کړي دي له بلې خوا په همدغه کتاب کې ځيني داسي انتقادي ټوټې او تاريخي منظومات ګورو چې د ده نقادانه نظر او د ده د کلام عمومي روح ترې څرګنديږي او هم د ځينو مهمو تاريخي پېښو څرګندونه کوي، د نمونې لپاره د فراقنامې لاندې بيتونه د کتلو وړ دي :

په خوله شرع شرع نوموړي — دی د شرع حکم کوم وړي
پلار ترلې پادشاهي کا — سل ناحقه ګمراهي کا
دا د خوارو زر آهونه — لور په لور اوجاړ ملکونه
سکه وروڼه يې قتل کړي — ده يې مال ګنجونه وړي
د سکه وراره عورته — په ستم کړه فضيحته

[1] سواتنامه د خان يوه مثنوي ده چې سوات ته له خپل اووه مياشتني سفر څخه وروسته يې کښلې ده، ټول بيتونه يې ۳۹۱ دي، د تاريخ د يوه څنګ په کښلو کې له پامه نه سي غورځېدای. دغه مثنوي په ۱۳۵۸ ش کال د لوی استاد پوهاند حبيبي له ۷۷ مخيزو څرګندونو سره د افغانستان د علومو اکاډمي خپره کړه (متن ۷۰ مخ).

[2] د فراقنامې يوازينی خطي نسخه د پېښور په موزيم کې خوندي ده، ۳۵ پاڼې لري. د دغي نسخې نقل په ۱۳۵۶ کې د محترم همېش خليل په وسيله زلمي هيوادمل ته رسېدلی دی چې د ده له سمونو، لمنو او سريزې سره يو ځای چاپ ته چمتو دی.

[3] د خوشحال خان د حبس او نظربندۍ زمانه (۱۰۷۴ـ ۱۰۷۹ ق) ده، د خوشحال خان کليات د استاد کامل مقدمه (ص ـ س) مخونه، ۱۹۶۰ کال چاپ، خوشحال خان يو ځای د خپل بند کال داسي ښوولی دی.

زر څلور اويا هجرت و
هغه کال چې بندېوان سوم

(قطعات، ارمغان ص ۶۸۶)

زر ناسازي زر فساده   دم وهه له عدله داده
په دا هومره قباحت   دم وهه له شريعت
په دا هومره رسوايي   دم وهه له پارسايي
الحذر له دې زمان   الامان له دې سلطان [1]

له دي سربېره د خوشحال خان د کورنۍ او زامنو په دېوانو کي د شعر په ژبه موږ داسي نغوتي او يادوني وينو چي د تاريخي وقايعو د ضبط له پلوه ارزښتمني يادوني دي، لکه د هجري (۱۰۴۴ _ ۱۱۰۶ هـ ق) ځيني منظومات[2] او يا هم د سکندر خان ختک هغه منظوم ليک چي يي اشرف خان هجري ته ليکلی دی[3] د خپل ادبي قوت تر څنګه ځيني زموږ په تاريخ کي ارزښتمن او مهم نکات هم رانغاړي.

دغه ډول د مصري خان ګګياني (۱۱۵۰ ق حدود) په دېوان کي چي کومه قصيده د پردو سپاهيانو د وحشيانه اعمالو او د پښتني کليو د چورولو او لوټولو په باب ضبط ده[4] زموږ د دولسمي پېړۍ د تاريخ په کښنه کي نه سي هېرېدای او يا هم هغه خبري چي د انګرېزي استعمار د مظالمو او چال چلند په باب قاسم علي خان اپريدي (۱۲۳۲ هـ ق حدود) په خپل کليات[5] کي کړي، د ديارلسمي پېړۍ د پښتني مبارزو ځيني تياره ګوټونه روښانوي.

---

(۱) فراقنامه خطي.

(۲) د هجري دېوان د محترم همېش خليل ترتيب او سريزه، ۱۷۱ _ ۱۷۹ او نور مخونه ۱۹۵۸ ع کال _ پېښور.

(۳) دغه ليک او د سکندر ختک نوري غزلي او قصيدي چي تاريخي او ادبي ارزښت لري د ده د دېوان په هغه مخطوطه کي ضبط دي چي په ۱۱۷۶ هـ ق کال د محمدي صاحبزاده لپاره کښل سوي ده. دغه خطي نسخه د مصري خان ګګياني د دېوان سره په يوه جلد کي ده او د پېښور د پښتو اکيډمي په کتابخانه کي په (۵) نومره خوندي دي.د سکندر دغه ډول منظومات د ده په چاپي دېوان کي نسته.

(۴) وګورئ ! د مصري خان ګګياني دېوان ۳۱۹ _ ۳۲۱ مخونه د ۱۹۵۹ ع کال د پېښور چاپ.

(۵) د دغه کليات يوه خطي نسخه د پېښور په اسلاميه کالج کي خوندي ده او په دغه کتابخانه کي يوه نومره (۱۹۱۰) ټاکل سوي ده او د دېوان يوه نسخه يي په برټيش موزيم کي هم سته. (د ميکنزي فهرست ص ۸۶)

(۲) مناقب :

د صوفيانو، روحانيونو، د طريقت د مشرانو او نورو صاحب حال خلکو په مناقبو کي د شرقي ژبو ادبيات ډېر کتابونه لري، پښتانه او پښتو ادب هم په دې خصوص کي تر نورو ژبو پاته نه دي، بلکي دغه ډول مناقب ډېر پکښي ليکل سوي چي د ټولو په تفصيل سره راوړل به دلې بې ځايه وي، مګر هغه مناقب چي تاريخي مواد لري او د تاريخ په مطالعه او کتنه کي د هيرولو نه دي، دلې د ياد مناسبت لري، خو د ليکني د لنډ تنګ چوکاټ له مخي زه دغه ډول مناقب هم ټول نه سوای معرفي کولای او صرف د شيخ رحمکار (۱۰۶۳ ق مړ)، کاکا صاحب، فقير جميل بېګ، ميا عمر څمکني (۱۰۸۴ _ ۱۱۹۰ هـ ق) او اخون الياس مناقب يادوم.

(۱) مناقب رحمکار[1] :

چي شمس الدين بن شيخ زبير (قياس الدين) بن ضياء الدين منظوم کښلي[2] په دې مناقبو کي ځيني داسي ټکي ښکاري چي د تاريخ لپاره د ارزښتمنو موادو حيثيت لري د شيخ رحمکار د وفات په باب يې ويلي دي :

تر اتيا کالو قريب   ده حيات درلود مجيب
سن د هجر د حضرت   پوره و هغه ساعت
پوره درې شپېته زر کاله   سن د هجر و کماله
چي خطيب پاس په منبر شه   په خطبه لوستو زره ور شه
دا خوشحال ختک ويلي   په کتاب کي ما ليدي
چي په حين کي د وفات   د شيخ جي ولي نېک ذات
زه حاضر ومه په ځان   هغه ځای هغه مکان

---

(۱) د شمس الدين د مناقب شيخ رحمکار خطي نسخه ۲۳۰ مخه په ۱۸۳ نومره د پېښور په پښتو اکاډيمي کي خوندي ده. د شيخ رحمکار مناقب په پارسي ژبه جميل بېګ هم ليکلي دي (تاريخ مرصع ص ۵۶۲) چي يوه مخطوطه يې په ملي آرشيف کي هم سته. په پښتو ژبه تر شمس الدين وروسته غلام احمد نومي هم نظم کړي دي. (فرهنګ ص ۳۵۴)

(۲) شمس الدين له مناقبو سربېره نور مؤلفات هم لري ښاغلي رفيع په دوهم ټوک ادبي ستوري کي معرفي کړي دي.

چي جمع مه ادا کړله — جنازه مي را اخیستله
ترېنه لاندي زه په ځان سوم — و مطلب ته شتابان سوم
زما نیت د خاطر دا و — چي وماوته پیدا و
چي زیارت به د صاحب — په میره کرم عجایب
چي زما د مندڼ پوله — شیخ صاحب وي زړه قبوله
چي دا اوس د ده روضه ده — په ښه شان عجیبه ده
چي رسید سوو تر دې ځایه — واړه ستړي شوو نېکرایه
جنازه مو کوزه کړله — موږه خپله دمه کړله
جنازه نه خوزېدله — موږه ډېره خواري کړله

دغه ډول همدغه شمس الدین مناقب جمیل بېګ[1] هم نظم کړی دی د دې مناقبو ډېري پېښي، که څه هم په روایاتو مبني دي خو په تاریخ کي نه سي هېرېدای، په دغو مناقبو کي د کندهاري غلجي خان د آسونو د تجارت قصه او بیا له جمیل بېګ سره د ده لیدنه او بیا بېرته کندهار ته د هغه تګ او ... تولي داسي خبري دي چي د محقق لپاره د غور وړ مواد ګڼل کېږي. دادین [2] چي د میا عمر څمکني مناقب یې د ۱۲۱۹ ق د ذوالحجې په آخر کي نظم کړي[3] د میا عمر د خوارقو او عاداتو د ښوولو تر څنګه ځیني تاریخي وقایع هم ضبطوي لکه : د احمدشاه بابا د مستونګ د فتحي بیان چي څو بیته یې دا دي :

[1] د شمس الدین د مناقب جمیل بېګ یوه خطي نسخه له پوهاند دکتور جاوید سره او بله یې د پېښور په پښتو اکیډمي کي سته، ښاغلي رفیع یې متن چاپ ته اماده کړی دی. جمیل بېګ د خوشحال خان سکنی ورور و، قبر یې په تنګاړو کي دی، او زیارت یې په فقیر بابا مشهور دی، د زیارت پر لوحه یې کښلي سوي دي : "روضهٔ مبارک حضرت فقیر صاحب جمال خان برادر حقیقتی خوشحال خان ختک المعروف به فقیر صاحب چشتی بتاریخ یازدهم جمادی الاول ۱۱۱۶ ه ... واصل الی الحق شد".

[2] پښتانه شعراء ج ۴، ص ۹۸۴ _ ۹۸۶، ۱۳۵۷ ش کال، پښتو ټولنه.

[3] د دغه مناقب یوه خطي نسخه له ښاغلي سلیمي کندهاري سره سته. (وګورئ ! زېری د ۱۳۵۵ کال ۴۲ ګڼه د ۱۳۵۶ کال ۷ ګڼه.)

چي یو ځلي احمدشاه دردران مي — له هراته تلو په لوري د ایران مي
ولي پېښ ورته په لاړ د مستونګ خړند شه — دی پښتون څره غیرت و ورته ړند شه
هک حیران شه احمدشاه په دغه کار کي — بل پرې ژمی راغی ډېر په دند و کار کي
باري دی عجب پښتو غیرت نیولی — نه پرېږدم زه دا عالم داسي ناولی

شریف نومی شاعر[1] چي د اخون الیاس (۱۰۸۶ ق مړ) کوم مناقب (۱۳۲۱ ق تالیف) نظم کړي او یوه قدیمه نسخه یې ما لیدلې، د دې مناقبو ځای ځای په تاریخي پېښو څرګندوني موندلي کېږي.

(۳) شاهنامې او جنګنامې او نور دې ته ورته منظوم آثار :

د موجود معلوماتو له مخې د پښتو ادب په تاریخ کي د شاهنامو کښل په دولسم قرن کي پیل سوي دي. حافظ مرغزي (۱۱۲۶ ه ق زوکړی) په ۱۱۷۶ ه ق کال احمدشاهي شاهنامه نظم کړه[2] تر دې وروسته تر څورلسم قرنه ما د پښتو په ادبي تاریخ کي د شاهنامې څرک نه دی ایستلی خو په څورلسم قرن کي احمدګل (۱۲۵۸ _ ۱۳۱۰ ه ق) د امیر عبدالرحمن (۱۳۱۹ ه ق مړ) شاهنامه نظم کړېده[3].

په جنګنامو کي هغه جنګنامې چي د پښتني تاریخ په کښلو کي د موادو په توګه ښه ارزښت لري هغه دي چي د پښتنو د ملي مبارزو په دوران کي پښتو ناظمانو او شاعرانو جوړي کړي دي، ددغه ډول جنګنامو په لړ کي دوې متاخري جنګنامې یوه د صاحب الدین ختک جنګنامه چي د "فېروز نامه"[4] په نامه یادېږي او بله هم د دلاور طالب عمرخېل د

[1] تېر هېر شاعران ص ۲۵۲ د ۱۹۶۳ ع کال د پېښور چاپ.

[2] احمدشاهي شاهنامه لومړی ځل په ۱۹۶۵ کال ۲۰۶ مخه د پېښور پښتو اکاډیمی خپره کړه، فاضل استاد پوهاند رشاد پر دغي شاهنامې د پېښور تر چاپ دمخه مبسوط کار کړی و، او زیات شروح او تعلیقات یې پر کښلي وو.

[3] فرهنګ زبان و ادبیات پښتو ج ۱ ص ۲۲.

[4] د فېروز نامې خطي نسخه په ۱۱۳۵ ق کال کښل سوې اصل یې ۱۵۸ مخه او نقل یې ۱۷۲ مخه دی نقل یې د پښتو نومیالي لیکوال همېش خلیل د چاپ لپاره تیار کړی دی.

"مغل خان جنگنامه" د تاريخي موادو په لحاظ غني دي. (د دې جنگنامې يوه نسخه د علومو اکاډيمۍ په کتابخانه کي سته). ښاغلي رفيع کار پر کړی دی.

د صاحب الدين ختک فېروزنامه د کتاب د محتوياتو له مخي د سکهانو سره د هغه مهال د ختکو د يوه مشر فېروز خان ختک[1] د جنگ حالات بيانوي، د فېروز نامې څو بيتونه دا دي:

رنجيتـــي نـــومی کـــافر دی — مخ يې ورک شه لوی مضر دی
پـــه يـــوې ســـترگي معـــذور دی — يـا دجـال دی يـا يـې زوی دی؟
دی يـو سـکهو و پـه مـاجي کـي — لکـه مـات لـوښی پچـی کـي
نـه يـې قـدر نـه يـې قـار و — د دريـو کليـو يـو سـردار و
زور يـې کـم حکـم يـې سـست و — هـر دښمـن پـرې بـالا درسـت و
چـي بادشـاه بـه لاړ لاهـور تـه — دی بـه وتـيښ و بـل لـور تـه
تـوان بـه يـې نـه ليـده د جـنگ — نور به يې خان کړو نو په څنگ

دغه راز دلاور طالب د مغل خان په منظومه جنگنامه کي له انگرېزانو سره د دغه پښتانه د مبارزو او جنگونو قصې او واقعې بيان کړي دي.

د سپيني هغه حماسيات چي د ۱۳۵۵ ق په حدودو کي پر هرات باندي د پردي تاړاک په زمانه کي ويل سوي تول هغه نظميات دي چي د خپل ادبي ارزښت تر څنگه ملي او تاريخي ښېگڼي هم لري او د دغه پردي تاړاک او د هرات د مېړنيو خلکو د دفاع او مېړاني په خصوص کي ښې خبري څني تر لاسه کېږي[2].

سربېره پر دې د پښتو ادبيات ځيني نور منظوم کتابونه هم لري چي د ځينو نورو مقاصدو لپاره کښل سوي خو د مطالبو په ترڅ کښي ځيني مهم مطالب هم راغلي وي چي د يوې دورې د تاريخي وقايعو په څرگندونه کي د

---

[1] د دېوان امرناته په ظفرنامهٔ رنجيت سنگهه طبع لاهور کي مي د فېروز خان نوم ونه موند (فهارس و ـ ز مخونه) خو پر هار و بهار باندي د دارمستتر د نوتونو په ۱۱ ـ ۱۲ مخونو کي د ده او د ده د زامنو نومونه ياد سوي دي.

[2] پښتني مېرمني ص ۷۴ ـ ۸۰. ۱۳۲۳، پښتو ټولنه.

مؤرخينو او تاريخ د پلټونکو په درد خوري له دغه ډول آثارو څخه يو هم د ملا مست (۹۵۰ ه ق حدود) سلوک الغزاه دی چي د ځينو پيښو او جنگونو په باب ښه معلومات لري.

لوړ ما څو کتابونه او ادبي منظومې، صرف د مثال په نيامت يادي کړې که نه وي زموږ د فولکلوري، اولسي او کتبي ادب ډېري پاڼي ځيني مهمي تاريخي څرگندوني لري چي مؤرخ يې د تاريخي ليکلو پر وخت نه سواى هېرولاى.

روايات او شفاهي څرگندوني:

د پښتنو مختلف قبايل، عشاير او نوري ورې څانگي د خپلو شجرو په مورد کي ځيني شفاهي او روايي معلومات لري چي زياتره يې په انسابو او تاريخونو کي هغسي نه وي نو په همدې اساس زموږ د مختلفو قبايلو دغه روايي شجرې او د دوی د لېږد او کوزنيو په باب د دوی خپل معلومات هم بې ځايه او بې گټي نه دي همدارنگه زموږ خلک د ځينو مهمو تاريخي وقايعو په باب هم روايتي مالومات لري، چي که راټول او اضافات ترې حذف سي نو زموږ د ملي تاريخ په کښلو کي د يوې منبع په توگه له پامه نه سواى غورځېداى.

د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي دغه رساله به وکړاى سي چي د مؤرخينو، د افغانستان او پښتنو د تاريخ څېړونکو ته د ماخذ او څېړني په خصوص کي گټوري لارښووني وکړي، ډېر تاريخي کتب به وروښيي. دغه رساله له تاريخ څېړونکو او پلټونکو سره له مرستي سربېره د پښتو د ادبي تحقيقاتو له پلوه هم ارزښت لري څکه ځيني داسي پښتو تاريخ کتب يې هم را معرفي کړي چي تر اوسه بل ځای يې چا يادونه نه وه کړې.

لوی استاد ته دي خدای ﷻ صحت او عمر ورکي، چي خپلي نورې مفيدې تاريخي، جغرافي، ادبي او علمي څېړني پر پښتنو ولوروې او پښتانه يې د علم له فيضه مستفيد سي.

﴿ ۱ ﴾

سلیمان ماکو د (تذکرة الاولیاء) لیکوال

سلیمان د بارک خان زوی په قوم ماکو صابزی د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا کي د کندهار په ارغسان کي اوسېدی. دا مؤرخ، سیاح او گرزند سړی و، دی په خپله لیکي چي په (۶۱۲ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لویانو مراقد مي لیدل او پلټل.

داسي ښکاري چي سلیمان تر دغه مفید او گټور سفر وروسته موفق سو چي د پښتنو د نوموړو بزرگانو په احوال کي یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی وینــاوي او اشــعار پــه دي کتــاب کــي خونــدي کــړي.[1] دا کتــاب متاسفانه اوس ورک دی خو لومړي اته مخه یې ما تر ۱۳۱۹ ش کال دمخه خوشبختانه په کندهار کي وموندل او د هغو مخو عکسونه مې د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي توک کي خپاره کړل.

سلیمان ماکو د پښتنو پخوانی مؤرخ دی او د ده د نفیس او گټور کتاب دغه څو صفحي د پښتو د ژبي او رجالو د تاریخ لپاره داسي مفیدي ثابتي سوي چي د ادب او پښتو تاریخ به یې تر ابده مرهون وي.

سلیمان ماکو یوه سړی او سترگه ور مؤرخ ښکاري، دی د هر پښتانه لوی او نومیالي سړي سوانح او احوال لیکي، وروسته یې د شعر او وینا نموني هم راوړي، نو د ده کتاب یوازي د ولیانو تذکره نه، بلکي د پښتو د شعر او ادب یو ډېره گرانبها مرقع هم ده، وگورئ ذکر سوي سالنامه او د پښتانه شعراء لومړی توک.

(۱) د سلیمان ماکو د تذکري مقدمه.

﴿ ۲ ﴾

شیخ کته د (لرغوني پښتانه) لیکوال

دا مدقق مؤرخ او د پښتنو د یوې خوار لویې علمي او ادبي کورنۍ رکن د شیخ یوسف زوی او د شیخ متي لمسی دی. شیخ متی هغه لوی او معروف د پښتنو نوموړی دی چي په کلات بابا مشهور او اوس یې هم مرقد د کلات پر غونډۍ دی. شیخ متی عارف او عالم او ادیب سړی او په پښتو کي یې په علم او عرفان ډېر شهرت درلود.[1] شیخ متی خپلې کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان په ارث پرېښوول او یو کتاب یې هم ولیکه، چي (د خدای مینه) یې نوم و. د ده ځیني اشعار هم پښتنو مؤرخینو رانقل کړي دي.[2]

په دې کورنۍ کي وروسته ډېر علماء، مؤرخین، عرفاء پیدا سول چي موږ یې د روښان او دروېزه او خوشحال خان د علمي کورنۍ په څېر د پښتنو یوه بله لوړه علمي او عرفاني کورنۍ گڼلای سو. په دې مقاله کې زما وظیفه ده چي د دوی تاریخي کتب او خدمتونه ولیکم، نوري علمي او ادبي پلټني یې بېل لیکونه غواړي. شیخ یوسف د شیخ متي تر مړیني وروسته د ده پر علمي او ادبي او روحاني مسند کښېناست او اوه زامن یې درلودل چي له دوی څخه شیخ کته ډېر مشهور سو او د ده مور بي بي مراد بخته نومېده، چي په خته زمنده وه[3] دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهیرو په تاریخ کي یو نفیس کتاب وکیښ چي نوم یې و (لرغوني پښتانه) دا کتاب پښتو و، او د پټي خزانې مؤلف محمد هوتک ډېر خله دا کتاب یادوي او داسي ښکاري چي د دغه مؤرخ یگانه ماخذ هم دغه و. د شیخ کته د ژوندانه وخت نه دی ښکاره، خو د پټي خزانې په روایت د ده نیکه شیخ متی په (۶۸۸ هـ) وفات سوی دی، ځکه چي د مؤرخینو په اتفاق یوه پېړۍ درو پښتو

(۱) مخزن افغاني قلمي ص ۲۵۴.

(۲) پټه خزانه د کابل طبع.

(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵.

لپاره مقرره ده نو باید د شېخ کټه د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وګڼل شي. د شېخ کټه اولاد که څه هم د پېښور په شمالي لتو کي پراته وو، مګر داسي ښکاري چي په خپله دی سیاح سړی و، ځکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چي شېخ کټه د محمد بن علی البستي کتاب تاریخ سوري په بالشتان کي لیدلی و [1] بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار و، چي په (۱۳۹ هـ) امیر پولاد سوري نیولی و [2] چي د بیهقي په ضبط ګوروالشت [3] او د منهاج سراج د طبقات ناصري په یوه نسخه کي غوروالشت راغلی دی [4] او دا ښار د تکیناباد (د اوسني کندهار حدود) او د غور د منديش تر منځ پروت و، او د سیستان په تاریخ کي هم والشتان ضبط سوی دی [5] نو چي شېخ کټه والشتان ته راغلی او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکاريږي چي د وطن شرقي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي.

د شېخ کټه نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چي له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نسته، داسي څرګندیږي چي دغه نفیس کتاب د محمد هوتک لاس ته ورغلی و او د پټې خزانې مهمه ادبي برخه هم له دغه کتابه اقتباس دی. خوشبختانه محمد دا هم لیکلي دي چي د شېخ کټه مهم تاریخي ماخذ هم "تاریخ سوري" وو چي زه به یې بېل ذکر وکړم. د شېخ کټه د اولاد په خصوص کي خوشبختانه خواجه نعمت الله هروي مفصلاً کښلي دي چي ده اته زامن درلوده: د زلو معدورزی له نسه، سلطان ثابت، حاجي، سلېمان، ممی له دوهمي مایني څخه چي دغه هم زلو نومېده. په خټه اکازی یوسفزی: ابراهیم، ملک، پاجي. [6]

(1) پټه خزانه.
(2) تاریخ سوري د پټې خزانې په حواله.
(3) بیهقي ص ۶،۷.
(4) د راورټي حواشي پر انګلیسي طبقات ناصري.
(5) تاریخ سیستان ص ۲۰۶ _ ۲۰۸.
(6) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

﴿۳﴾

شېخ قاسم د (تذکرۀ اولیاء افغان) لیکوال

دا عارف او عالم هم د شېخ متی له علمي کورنۍ څخه دی، چي پلرونه یې شېخ کټه ته داسي رسي: قاسم د شېخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی د میرداد کړوسی د شېخ سلطان کوسی او لکه دمخه چي ذکر سو، سلطان د شېخ کټه زوی و. [1]

د شېخ قاسم مور نېکبخته نومېده، چي د شېخ الله داد مموزي لور او د پښتو شاعره او ډېره لويه عارفه وه چي محمد هوتک د دې اشعار رانقل کوي او لیکي چي په (۹۵۱ هـ) د شېخ قدم په نکاح راغله او په (۹۵۶ هـ) یې شېخ قاسم و زېږاوه او په (۹۶۹ هـ) یې (ارشاد الفقراء) نومی کتاب ولیکه. د دې کتاب نسخه د محمد په روایت د ده پلار داود خان هوتک لیدلې وه [2] او علاوه پر دغه محمد هوتک د (اولیاءِ افغان) له کتابه چي شېخ امام الدین متی زي لیکلی دی هم د دې عالمي مېرمني احوال را نقل کوي.

نعمت الله لیکي چي شېخ قاسم د شېخ عبدالقادر جیلاني رحمه الله د اولادې له مریدانو څخه وو، او د (۹۵۶ هـ) کال په پسرلي د بڼۍ رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) وزېږېد او په (۱۰۱۶ هـ) وفات سو. [3]

شېخ قاسم په پېښور کي په معرفت او روحانیت مشهور سو او ډېر کلک نفوذ یې وموند، د میرزا محمد حکیم مامورین ځني وېرېده او ویې غوښتل چي دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حکمران و او د شېخ قاسم د وژلو نیت یې وکړ، شېخ مجبور سو له پېښوره کندهار ته ولاړ او له دې ځایه د حرمینو په زیارت مشرف او په قادریه طریقه کي داخل سو. تر دې وروسته بیرته د پېښور د واوي ته راغی

(1) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.
(2) پټه خزانه قلمي ص ۹۸.
(3) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷.

او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينګ کړ او په شيخ قاسم سليماني مشهور سو. د مغولو پاچهانو بيا دا شيخ نه پرېښود، د عيسى نومي په چغلۍ اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت خو شيخ قاسم په لاهور کي تر پېښور لا زيات نفوذ ومونده نو جهانګير دی د چنارګړ په کلا کي بندي کړ، او هم هورې له دنيا څخه تېر سو، او مزار يې هم تر اوسه هورې مشهور دی. شيخ قاسم مؤلف او مؤرخ هم دی، د ده تاريخي کتاب (تذکرهٔ اولياء افغان) دی [1] چي د پښتنو روحانيونو احوال يې پکښي ليکلي و، دا کتاب متاسفانه ورک دی او تر اوسه يې په کُتب خانو کي درک هم نسته او نه له چا څخه ما ليدلی دی.

﴿۴﴾

شيخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکونکی

شيخ امام الدين محمد عنايت الله د شيخ کبير بالا پير زوی او د شيخ قاسم لمسی دی چي د شيخ کبير له (۱۲) زامنو څخه دی ډېر شهرت لري، د دوشنبې په ماښام غره د محرم (۱۰۲۰ هـ) د پېښور په بډنۍ کي وزېږېد، مور يې تاج بي بي د ملک دروېز لور او د خليلو له مشهوري کورنۍ څخه وه. شيخ امام الدين هم د خپلي کورنۍ د نورو خلکو په ډول علمي او روحاني نفوذ ومونده او د چهارشنبې په ماښام ۲۳ د محرم (۱۰۶۰ هـ) له دنيا څخه ولاړ او په پېښور کي ښخ سو.[2]

دې شيخ يو تاريخي کتاب (تاريخ افغاني) د پښتنو پر احوال او تاريخ په پارسو وليکه، چي قلمي نسخه يې د کابل په ارګ کي وه، د کتاب له مقدمې څخه ښکاري چي شيخ امام الدين سترګور مؤرخ دی او د خپل کتاب تر ليکني دمخه يې د پښتنو ډېر مهم تاريخي کتب لوستلي او د خپل کتاب د ماخذ په ډول يې استعمال کړي دي.

---

[1] تذکره الابرار ص ۱۸۳ _ ۱۸۴، مخزن افغاني ص ۲۶۰.

[2] مخزن ص ۳۰۹ _ د ميا نعيم د قلمي ديوان خاتمه.

هغه کتب چي د شيخ امام الدين ماخذ دي او د خپل "تاريخ افغاني" په مقدمه کي راوړي دي دا دي : روضه الاحباب، مجمع الانساب، اصناف المخلوقات، تواريخ ابراهيم شاهي د مولانا مشتاقي، د خواجه احمد نظامي تاريخ، د شهزشاه احوال چي شيخ عباس سرواني کښلي دي، اسرار الافغاني [1] له دغو کتابو څخه ځيني ماته معلوم او ځيني ورک دي.

﴿۵﴾

محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند

دا مؤرخ هم د وطن له هغو ليکوالو څخه دی چي متاسفانه د ده احوال او کتاب هم تر اوسه لاس ته نه دی راغلی، فقط د پټي خزانې له انکشافه سره دا راته معلومه سوه چي دې مؤلف او مؤرخ يو کتاب د (تاريخ سوري) په نامه کښلی وُ او د سوريانو د سلطنت احوال يې د اسلام له ابتداء څخه پکښي ليکلي وه. د محمد بستي د ژوندانه وخت او احوال هم نه دي معلوم. فقط دوني ويلای سو چي دی د بُست د تاريخي ښار اوسېدونکی وُ ځکه چي د ده کتاب شيخ کته په بالشتان کي کتلی او په خپل کتاب لرغوني پښتانه کي يې مهم مطالب ځني اقتباس کړي دي، نو دا په ټينګه ويلای سو چي د شيخ کته تر عصر يعني د (۷۵۰ هـ) دمخه محمد بستي ژوندی وُ او په دغه عصر کي هم د ده تاريخ سوري ډېر شهرت درلود ځکه چي شيخ کته له دغه کتابه ډېر مفيد مضامين را اخيستي دي.

محمد هوتک چي د پټي خزانې ليکوال دی د پښتو ځيني مهم او ګرانبها پخواني ادبي آثار له لرغوني پښتانه څخه را اخلي او دا هم وايي چي د لرغوني پښتانه مؤلف له تاريخ سوري څخه را نقل کړي دي، په پټه خزانه کي دغه لاندني تاريخي او ادبي مواد د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه را نقل سوي دي.[2]

---

[1] د تاريخ افغاني قلمي نسخه.

[2] د مخو عدد د پټي خزانې د قلمي نسخې دی.

۱. د پښتو د پر پخوانی شعر او د جهان پهلوان امیر کروړ سوري احوال له ۱۵ مخه تر ۱۷.
۲. د شیخ اسعد سوري احوال او اشعار له ۱۸ مخه تر ۲۱.
۳. د ښکارندوی احوال او اشعار له ۲۱ څخه تر ۲۵.

ګویا په پټه خزانه کي د پښتو قدیمه ادبي ذخیره تو له د شیخ کته په نقل له تاریخ سوري څخه را اخیستل سوې ده او دا راته څرګندوي چي تاریخ سوري یوازي د حربي او سیاسي پیښو تاریخ نه ؤ بلکي ادبي رنګ یې هم درلود، او محمد بن علی البستي د پر باخبره او سترګه ور مؤرخ و، ځکه چي ده د پاچهانو احوال او حربي او سیاسي وقایع رانقل کړي او هم یې د دوی د کلام نموني راوړي دي، هغه قصاید یې په خپل کتاب کي ساتلي دي چي د غوري پاچهانو په دربارو کي به په پښتو ویلي کېدې، له دې څخه ښکاریږي چي تاریخ سوري د سوریانو او غوریانو د عصر یو ادبي او سیاسي او حربي تاریخ ؤ که څه هم د دغه تاریخ ژبه واضحاً د پټي خزانې له بیانو څخه نه ښکاریږي، مګر له لوړو اقتباساتو څخه دا څرګندیږي چي تاریخ سوري باید په پښتو ژبه لیکل سوی وي، ځکه چي درې مهم پښتو شعرونه شیخ کته ځني رانقل کړي دي. د تاریخ سوري نسخه اوس غالباً په دنیا کي نسته او د پښتو دغه غوره کتاب لکه نور علمي او ادبي آثار ورک دی. مګر پټي خزانې خوشبختانه د دې ګرانبها کتاب نوم او مؤلف او ځیني اشعار او مطالب د لرغوني پښتانه په ذریعه نقل کړي او را ساتلي یې دي.

تر اوسه چي زه معلومات لرم، د دنیا په کتب خانو کي د دې نفیس کتاب کم درک نسته که کم وخت پیدا سي یا یې څرک وموندل سي نو به په رښتیا د پښتوژبې یو ګرانبها تاریخي او ادبي اثر لاس ته راغلی وي، پښتانه زلمي دې هر کله تلاښ او پلټنه کوي دا خبره هم باید هېره نه کړو چي راورټي مستشرق د احمدشاه بابا تر عصر وروسته یو تاریخ میندلی ؤ چي نوم یې "تذکره الملوک" ؤ د دې کتاب په ماخذو کي یو کتاب "تاریخ سلاطین سوریه" هم دی.[۱] مګر دا نه سو ویلای چي دغه سوریه هغه د محمد بن علي تاریخ دی که بل؟

[۱] د پښتو ګرامر مقدمه ص ۹.

﴿۶﴾

احمد بن سعید اللودي د (اخباراللودي) لیکونکی

دا مؤرخ له هغو خلکو څخه دی چي تر پټي خزانې دمخه مو نه پېژاند، نه یې کتاب راته معلوم ؤ.

محمد هوتک لیکلي دي چي کامران خان په (۱۰۳۸ هـ) خپل کتاب کلید کامراني وکیښ او په دغه کتاب کي یې د احمد لودي له کتابه د ملتان د لودي پاچهانو احوال نقل کړ، احمد د سعید لودي زوی په (۶۸۶ هـ) یو کتاب کښلی ؤ چي نوم یې و (اعلام اللوذعی فی اخبار اللودی) د محمد هوتک په قول دغه کتاب د کامران خان په لاس کي ؤ او په کلید کامراني کي یې نقل ځني کړی دی.[۱]

د محمد هوتک له بیانه چي د کلید کامراني په ذریعه یې له اخبار اللودي څخه نقل کړی دی داسي ښکاري چي احمد بن سعید خپل کتاب د پښتنو پخوانو لودي پاچهانو پر احوال لیکلی دی، دغه کورنۍ د پښتنو مشهور پاچهان دي چي د الپتګین او سبکتګین له وخته (۳۵۱ _ ۳۶۰ هـ) یې پر ملتان پاچهي کوله، لومړی پاچا یې شیخ حمید لودي ؤ چي تر ده وروسته د ده زوی پاچهي کړله، د سلطان محمود په عصر کي له (۳۹۰ تر ۴۰۱ هـ) چي ملتان یې نیو، د نصر زوی ابو الفتح له دغي کورنۍ څخه پاچا ؤ، پټه خزانه په لوړو حوالو بل سړی هم له دغي کورنۍ څخه راښیي چي شیخ رضي نومېده او د شیخ حمید وراره ؤ، د شیخ حمید د زوی نوم متاخرو مؤرخینو (نصیر) کښلی ددی مګر د ګردیزي زین الاخبار نصر ببله (ي) راوړی دی، په پټه خزانه کي هم دغه نوم د کلید کامراني او اخبار اللودي په حواله نصر کښل سوی دی، له دې څخه معلومیږي چي اخبار اللودي هم لکه ګردیزي موثق کتاب ؤ محمد قاسم فرشته لومړی مؤرخ دی چي د شیخ حمید لودي کورنۍ پښتانه بولي او د دوی جګړې له سلطان محمود سره

[۱] پټه خزانه قلمي ص ۳۰.

لیکي[۱]. وروستني مؤرخین لکه شیرمحمد [۲]او حیات خان [۳] او انګریز ملیسون [۴] هم د فرشته له قوله سره سم دغه کورنۍ پښتانه ګڼي، پخواني مؤرخین د دوی له قومیته څه نه وایي، مثلاً ګردېزي [۵]او بن اثیر [۶] او ابن خلدون [۷] ټوله د سلطان محمود او د دوی جګړې او د دغې کورنۍ د الحاد کیسې ذکر کوي خو داسې نه وایي چې دوی څوک وو پښتانه وو که یه؟ د اوسنۍ زمانې محقق لیکوال علامه سید سلیمان ندوي هندي لیکي چې : د دې کورنۍ په پښتنواله کې شک دی، ځکه چې محمد قاسم فرشته دوی بې له کمه سنده پښتانه ګڼلي دي، خو دوی اصلاً عرب او د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار له نسله دي چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړي قرمطي پاچا دی [۸]، د پټې خزانې تر انکشاف دمخه یقیناً د دې کورنۍ په افغانیت کې اختلاف وو، ځکه چې فرشته هم خپل سند نه دی ښوولی، او لکه علامه سید سلیمان ندوي چې لیکي د دوی نومونه هم ... عربي دي، مګر دغه تاریخي اشتباه د پټې خزانې له لیدلو څخه هیسته کیږي، ځکه دا کتاب د اخباراللودي په حواله د دغې کورنۍ د دوو تنو نصر او رضي پښتو اشعار رانقل کوي او دا ثابتوي چې دوی پښتانه او ژبه یې هم پښتو وه او اخباراللودي د دې مشهورې کورنۍ تاریخ ؤ چې متاسفانه اوس ورک دی، او که پټه خزانه نه وای پیدا سوې دغه تاریخي حقایق به هم مکتوم پاته وو او د ملتان لودي کورنۍ به عربي کېدله.

---

[۱] فرشته ص ۱۷ _ ۲۷.
[۲] خورشید جهان ص ۶۷.
[۳] حیات افغاني ص ۴۵.
[۴] تاریخ افغانستان ص ۴۴.
[۵] زین الاخبار ص ۵۵.
[۶] الکامل ج ص ۱۳۲.
[۷] ابن خلدون ج ۴ ص ۳۶۶.
[۸] تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

﴿ ۷ ﴾

دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی

دوست محمد د بابر خان زوی او د پښتو شاعر او مؤرخ دی چې په (۹۱۲ هـ) هرات کې ؤ او په (۹۲۹ هـ) یې غرغښت نامه نظم کړه او د دغه نامور پښتون د ژوندانه احوال او حکایات یې پکښې وکښل، محمد هوتک دغه کتاب لیدلی ؤ او لیکي چې دا یو درسي کتاب ؤ کوچنو به لوست.[۱]

دوست محمد لیکلي دي چې زما پلار بابر خان (تذکرهٔ غرغښت) نظم کړې وه چې پلار مې مړ کېده زه نه وم، وروسته چې راغلم دغه کتاب ضایع سوی او له منځه تللی ؤ مګر زما یې اکثر مضامین په یاد وو، روایات مې ټول ویلي وو هغه روایات و قصص ما بیرته ټول نظم کړل او نوم مې (غرغښت نامه) کښېښو. غرغښت نامه د. محمد هوتک په لاس کې وه، په پټه خزانه کې یې یو حکایت څنې رانقل کړی دی، او هم یې د زرغون خان نورزي احوال له غرغښت نامې څخه کښلي او د دغه مرحوم شاعر یو مثنوي ساقي نامه یې هم له غرغښت نامې اقتباس کړې ده. [۲] داسې ښکاري چې دوست محمد کاکړ سیاح او ګرزند سړی ؤ، ځکه په (۹۱۲ هـ) چې هرات له تی په کجران کې یې د زرغون خان دیوان له ملا ایوب تیسنی څخه موندلی او د دغه شاعر احوال او اشعار یې څنې رانقل کړي وو. [۳]د پټې خزانې له مقتبساتو څخه دا استنباط کولای سو چې غرغښت نامه یو ادبي موثق تاریخ وو چې د غرغښت له احواله ماسوا د نورو شاعرانو او رجالو احوال او اشعار هم پکښې وو، افسوس چې دغه کتاب هم لکه نور ګرانبها د پښتو ادبي او تاریخي آثار له منځه ورک دي او فقط پټه خزانه یې د څینې مرغلرو سراغ راکوي.

---

[۱] زرغوّن خان د غرغښت نامې په قول په (۸۹۱ هـ) په هرات کې وو او په (۹۲۱ هـ) د کندهار په دیراوت کې وفات سو. (پټه خزانه)
[۲] پټه خزانه.
[۳] پټه خزانه.

﴿ ۸ ﴾

شېخ بستان بړېڅ د (بستان الاولياء) ليکونکی

د دې مؤرخ او شاعر احوال محمد هوتک هسې کښلي دي : "شېخ محمد بستان په قوم بړېڅ په ښوراوک کې يې کور وو، د ده پلار محمد اکرم د خدای ولي ؤ او د ښوراوکه راغی د هلمند پر غاړه په يوه کوډله کې اوسېد، شېخ بستان په ځواني ولاړ هندوستان ته او هلته به ښار په ښار ګرځېد، هغه وخت چې وطن ته راغی په (۹۹۸ هـ) يې د اولياء الله په بيان د بستان الاولياء کتاب وکيښ او زما پلار (داوٗد خان) دغه کتاب په ښوراوک کې د حسن خان بړېڅ په کور کې ليدلی ؤ، چې په دې کې شېخ بستان د ډېرو پښتنو اولياوو حالونه او کرامتونه کښلي او ډېر ډېر اشعار يې هم رانقل کړي و له نورو شاعرانو او خپلو شعرو څخه ..."[1] د محمد هوتک له دغه بيانه تاسي په ښه ډول معلومولای سئ چې بستان الاولياء فقط د روحانيونو تاريخ نه ؤ، بلکې دَ پښتنو د رجالو اشعار او احوال هم له بستان الاولياء څخه را نقل کوي [2] او دا خبره ښه زبادوي چې دغه کتاب د پښتو ادبي تاريخ هم و.

نعمت الله هروي چې د شېخ بستان معاصر دی، د ده شرح حال په مخزن کې ليکي چې ځيني جملې يې دا دي :

"آن احسن عبادالله شيخ بستان بړيڅ در ابتداى جوانى از روه به هندوستان آمد، در قصبهٔ سمانه سکونت اختيار کرد، و خود را در لباس تجارت مخفى ميداشت. وباندک دست مايهٔ بيع و شکرا ميکرد ... و چشمان شريفش هر گز از اشک خشک نبود ... و اکثر اوقات اشعار پښتو را بصورت حزين دردناک که سنگ را بگريه آرد ميخواند ... کمترين محرر اين تاريخ در سفر در پاکه کرده بود، در خدمت ايشان رفيق بود شب و روز

[1] پټه خزانه ص ۲۸.
[2] پټه خزانه ص ۲۶.

اکثرخوارق بنظر درامد ... چون معاودت نمود به احمد آباد گجرات رسيدند روزى بمن فرمودند که وقت من به آخر رسيده و بيمارى اسهال عارض شد به تجهيز و تکفين خواهى پرداخت ... بعد بتاريخ (۱) شهر ربيع الثانى روز جمعه (۱۰۰۲ هـ) بعد از نماز ظهر به محبوب اصلى واصل شد ..."[1]

د نعمت الله دغه بيان چې د ده مشاهدات دي د شېخ بستان عرفاني او ادبي مقام راښيي، نور احوال او اشعار يې هم خوشبختانه پټې خزانې راساتلي دي.

﴿ ۹ ﴾

علي محمد کندهاري د (حالنامې) ليکوال

دا سړی د ابوبکر کندهاري زوی او غالباً په قوم شينوار او د پير روښان د کورنۍ مخلص او خادم ؤ، په خپله بايزيد روښان (۹۳۱ ـ ۹۸۰ ق حدود) خپل حال په پارسي ژبه په حالنامه کې تر (۹۸۰ ق) دمخه کښلی ؤ، خو د (۱۰۵۰ ق) په شاوخوا کې علي محمد چې ځان د روښان د کورنۍ خدمتګار او مريد بولي، حالنامه يې نوې تحرير او بشپړه کړه او د روښان د کورنۍ د نورو رجالو احوال يې ور زيات کې. د هند د علي ګړ په کتابخانه کې د حالنامې يوه خطي نسخه سته چې (۵۲۶) مخه ده او دا کتاب موږ ته د روښاني نهضت ارزښتمن معلومات راکوي.

﴿ ۱۰ ﴾

اخوند درويزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) ليکونکی

مشهور عالم دی چې د زرم هجري کال په شاوخوا کې ژوندی ؤ، د جيون بن جنتي له نسله او پلار يې ګدائي د سعدي زوی نومېدی، دوی په خپله په کندز کې اوسېدل خو درويزه شرقي غرو ته راغی د ملک دولت

[1] قلمي مخزن افغاني ص ۲۵۰.

ملي زي خور يې وکړه او د پېښور په شاوخوا کې ميشته سو.[1] اخوند درويزه او کورنۍ يې په پښتو کې ډېر شهرت لري ده خپل کتاب مخزن الاسلام او په پارسو کتاب (تذکره الابرار والاشرار) کې د خپل عصر احوال وليکه، وروستنی کتاب په (۱۰۲۱ هـ) تمام سوی دی (ارشاد الطالبين) هم په فقه کې د ده دی، اخوند درويزه که څه هم ملا دی مؤرخ نه دی، خو د ده دوه کتابونه مخزن او تذکره داسي ډېر مضامين لري چې د پښتنو په تاريخ او ادب او د رجالو په احوال او تاريخ کې استفاده ځني کيږي، نو ځکه دی د مؤرخينو په ټولۍ کې هم ګڼلای سو.

اخوند درويزه (۹۴۰ _ ۱۰۲۸ هـ . ق) په پېښور کې مړ او هم هورې ښخ دی[2] د ده کورنۍ د پښتنو له مشهورو ادبي او علمي او روحاني کورنيو څخه ده، چې د پښتو د ادب په تاريخ کې د دوی مقام ښکاره دی. مخزن الاسلام لومړی پلا د اخوند دروېزه ننګرهاري زوی اخوند کريمداد (۱۰۷۳ هـ . ق مړ) په (۱۰۲۴ هـ . ق) کال راټول کړی دی، د مخزن نوی چاپ پېښور (۱۹۶۹ م) او د تذکره الابرار چاپ (۱۳۰۹ ق)

﴿ ۱۱ ﴾

کامران خان سدوزی د (کليد کامراني) مؤلف

دا مشر هم د پټې خزانې په ذريعه د يوه مؤلف او مؤرخ په ډول پېژنو محمد هوتک د شيخ رضي لودي په احوال کې هسې ليکي چې : "کامران بن سدو خان په ښهر صفا کې په (۱۰۳۸ هـ) يو کتاب وکيښ چې کليد کامراني يې نوم ؤ په دې کتاب کامران له کتابه د شيخ احمد بن سعيد اللودي چې په (۶۸۶ هـ) يې کښلی او نوم يې اعلام الوذعي في اخباراللودي دی هسې نقل کا ...[3]"

[1] تذکره الابرار والاشرار ص ۳۱ _ ۱۰۵ _ ۱۰۷.
[2] تذکرهٔ علمای هند ص ۵۹.
[3] پټه خزانه ص ۳۰.

کامران خان سدوزی د پښتنو له خورا نوموړو خلکو څخه دی او د دوی کورنۍ په کلو کلو پر کندهار حکمراني او پاچهي کړېده، د کامران خان پلار هغه معروف سدو خان دی چې د سدوزو د پاچهانو ټبر ټول د ده اولاد دی، د سدو پلار عمر خان ؤ، د عمر پلار معروف بن بهلول بن کانی بن بامی دی چې دغه خلک په کندهار کې ډېر مشهور وو د سدو پلار عمر د صفويانو په عصر کې د کندهار مرزبان او واکمن ؤ، په خپله سدو خان د (۹۶۵ هـ) په ذيحجه کې زوکړی او (۷۵) کاله ژوندی او د کندهار واکمن ؤ سدو پنځه زامن درلودل : خواجه خضر خان، مودودخان، زعفران خان، کامران خان، بهادر خان[1] لکه له پټې خزانې څخه چې ښکاره سوه، کامران خان عالم او مؤرخ او ليکوال واکمن ؤ، د سدو خان تر مرګ وروسته د ده مشر زوی خضرخان پر کندهار واکمن سو، او تر ده وروسته يې زوی چې خداداد سلطان نومېدی د اورنګزېب له درباره هم د کندهار په حکمداري پېژندل سوی ؤ، د خضر خان بل زوی شېرخان نومېدی چې لوی احمدشاه بابا رحمه الله د ده له پښته دی.

کامران خان د شاه جهان مغولي پاچا معاصر ؤ (۱۰۳۷ _ ۱۰۷۶ هـ) او د هغه پاچا سره يې دوستانه روابط درلودل، په (۱۰۴۷ هـ) دی د شاه جهان له خوا رسماً د کندهار په حکمداري پېژندل سوی ؤ او په (۱۰۵۰ هـ) د ربيع الاول په درېيمه کامران خان او د ده ورور مودود (مغدود) خان ډهلي ته تللي ؤ.[2]

د کامران خان د مرګ تاريخ نه دی راته معلوم، خو د ده ورور مودود خان د (۱۰۵۳ هـ) په شوال له هغه مير يحيی سره جنګ وکړ چې د شاه جهان له خوا د کابل حاکم ؤ او په دغه جنګ کې ومړ.[3] د کامران خان کليد کامراني کتاب ما نه دی ليدلی او نه يې په کمه کتبخانه کې درک لرم. خو د محمد هوتک دغه کتاب په لاس کې ؤ او لکه دمخه چې هم ووېل سوه د

[1] حيات افغاني ص ۱۱۸، خورشيد جهان ص ۱۸۱، تذکره الملوک.
[2] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۲ _ ۳۶ _ ۱۱۵.
[3] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۴۸.

ملتان د لودي کورنۍ تاريخ او هم د دوی پښتو اشعار يې له دغه کتابه رانقل کړي دي، چې د پښتو ژبې خورا پخواني ادبي آثار ګڼل کيږي. داسي ښکاري چې کليد کامراني هم د پښتنو سياسي او د پښتو ژبې ادبي تاريخ ؤ او کامران خان په تاريخ پوه او عالم پښتون حکمدار ؤ چې په خپل کتاب کي يې له اخبار اللودي څخه هم مطالب نقل کړي وه.

﴿ ۱۲ ﴾

الله يار د (تحفۀ صالح) ليکوال

تحفۀ صالح هم د محمد هوتک له ماخذو څخه ده او دغه کتاب ملا الله يار الکوزي د خپل استاد او مرشد شيخ محمد صالح الکوزي په نامه کښلی او په هغه کي يې د خپل او نورو پښتنو مشاهيرو احوال او اشعار راوړي وو. شيخ محمد صالح د خپل عصر عالم او زاهد سړی ؤ چې د کندهار په جلدک کي يې عمر په تدريس او ارشاد تېراوه او دوی د شاه بېګ خان د کندهار د صوبدار معاصرين دي.[1] د تاريخ له مطالعې دا راته ښکارېږي چې شاه بېګ خان کابلي په (۱۰۰۳ هـ) د جلال الدين اکبر له خوا د کندهار حکمران او تر (۱۰۱۴ هـ) پوري هم هوري و[2] نو د الله يار د ژوندانه اوقات هم د (۱۰۰۰ هـ) حدود تخمين کولای سو. محمد هوتک په خپل کتاب کي له تحفۀ صالح څخه يو د شيخ محمد صالح احوال او اشعار اقتباس کوي او بل ځای د علي سرور لودي احوال او اشعار هم ځني را اخلي[3] له دغه اقتباسه ښکاري چې تحفۀ صالح د پښتنو د رجالو او ادبيانو پر احوال او اشعارو مشتمل ؤ او الله يار د پښتو ژبې يو مؤرخ او تذکره ليکونکی مؤلف دی.

---

(1) پټه خزانه ص ۴۸.

(2) اکبر نامه، تزک جهانګيري، اقبال نامه، منتخب اللباب.

(3) پټه خزانه ص ۴۸ ـ ۵۰.

﴿ ۱۳ ﴾

محمد رسول هوتک د (بياض) ليکونکی

دا سړی د پټې خزانې په تصريح د کندهار د کلات هوتک ؤ چې د ده يو بياض د محمد هوتک څخه وو او په پټه خزانه کي يې هم درې ځايه ځيني مهم مطالب له دغه بياضه رانقل کړي دي او د محمد رسول ليکونه د پټې خزانې له مهمو ماخذو څخه دي د سلطان بهلول او خليل خان نيازي اشعار محمد هوتک له دغه بياضه را اخيستي او هم يې د رحمان بابا ﷫ سوانح او مهم حالونه او هم يې د خوشحال خان ﷫ اشعار او احوال له محمد رسول څخه اقتباس کړي دي.

د پټې خزانې له مقتبساتو ښکارېږي چې محمدرسول يو ډېر مدقق ليکوال ؤ او په خپل بياض کي يې ډېر مهم حوادث او احوال او اشعار ليکلي وو، ځکه چې د رحمان بابا ﷫ سوانح په دغه ډول هيچا ته نه وه معلوم، خو د پټې خزانې په ذريعه د محمد رسول له بياضه ډېر غنيمت مواد لاس ته راغلل.

﴿ ۱۴ ﴾

نعمت الله هروی د (مخزن افغاني) ليکوال

نعمت الله د خواجه حبيب الله زوی او د هرات له پښتنو څخه ؤ، چې د پټې خزانې په قول اصلاً نورزی دی. دا سړی د (۱۰۰۰ هـ) په حدودو کي ژوندی ؤ او د جهانګير د مشهور وزير خان جهان لودي له نوکرانو څخه ؤ په (۱۰۱۸ هـ) چې خان جهان لودي دکن ته مقرر سو، نعمت الله هم ورسره ؤ، او هيبت خان کاکړ هم د ده ملګری او د خان جهان له سرو څخه ؤ. نعمت الله د پښتنو احوال او تاريخ د خان جهان په امر او د هيبت خان کاکړ په ملګري د ذيحجې په شلمه (۱۰۲۰ هـ) شروع کړ او خپل کتاب يې (تاريخ جهاني يا

مخزن الافغاني) وبأله.[1] مخزن افغاني په پارسو ليکل سوی او د پښتنو د تاريخ خورا مهم کتاب دی او د پښتنو احوال او علمي او روحاني رجال ډېر بيانوي، د کتاب قلمي نسخې سته او پروفيسور ډورن Dorn په (۱۸۳۶ ع) د دغه کتاب انګليسي ترجمه له لندنه خپره کړه.

لکه د شيخ بستان بړېڅ په حال کې چې مو ولوستل نعمت الله د هغه مؤرخ معاصر دی او لکه چې پخپله يې کښلي دي کم وخت يې په درياب کې سفر کړی او په (۱۰۰۲ هـ) کال د ګجرات په احمد آباد کې و.

خلاصه: نعمت الله د پښتنو يو خورا لوی مؤرخ دی او د مخزن افغاني په ليکنه کې ډېر تاريخي کتب کتلي دي چې دلته به زه هر يو بېل بېل دروښيم. دا کتاب په (۱۹۶۰ م) کال دوه ټوکه په ډهاکه کې چاپ سو.

﴿ ۱۵ ﴾

هيبت خان کاکړ د (مخزن افغاني) ليکمرستونکی

هيبت خان د سليم خان زوی له پښتنو فضلاوو څخه دی، چې د نعمت الله سره يو ځای د جهان خان لودي په دربار کې و او دده د مخزن افغاني په ليکلو کې هم مرسته هم تشويق کړی دی. نعمت الله د مخزن په مقدمه کې دی (محبت اطوار او فضيلت شعار) بولي او وايي چې مخزن مې د ده په سعي او کوښښ ليکلی دی.

د مخزن افغاني د يوې قلمي نسخې په پای کې د هيبت خان يوه پارسو قصيده د خان جهان لودي په مدح کې درج ده او داسې ښکاري چې دی عالم او اديب سړی و. په دغه نسخه کې دده د خپل خاندان احوال هم مفصل کښلي دي او دا زباوي چې دی له پښتنو اميرزاده ګانو څخه و او پلرونه يې په هند کې د لويو مرتبو خاوندان وو.

دی ليکي چې زما پنځم نيکه ملک فيروز د سلطان بهلول لودي په عصر کې له پښتونخوا څخه راغی او د سلطان محمود شرقي په جګړو کې

(۱) د قلمي مخزن افغاني مقدمه د پښتو ټولنې د کتب خانې.

يې مېړانه ښکاره کړه او په هند کې يې ډېر جاګير وموند. وروسته ملک ملهی د سوريانو په وخت د پنځوسو زرو منصب درلود او د کور د ولايت حکمران و او ملک لقمان هم د سلطان سکندر لودي په اوقاتو کې لوړ مناصب درلودل. او دغه پښتانه په سامانه کې ميشته وو. د لقمان زوی ملک بستان او د بستان زوی ملک ښادي خان و، چې د هيبت خان نيکه او د سليم خان پلار دی.[1] دغه کورنی له ابتداء څخه تر آخره د پښتنو په پاچهي کې معتبره او مقتدره وه او دغه رجال ټول په جنګ او اداره کې مشهور دي.

﴿ ۱۶ ﴾

شيخ عباس سرواني د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال

تاريخ شېرشاهي د شېرشاه سوري او د ده د کورنۍ په احوال کې شيخ عباس خان سرواني ليکلی دی، سرواني د پښتنو يو قوم دی. دا پښتون مؤرخ د سوري پاچهانو د کورنۍ احوال له ابتداء څخه د اسلامشاه تر مرګه مفصلاً ليکي. تاريخ شېرشاهي د نعمت الله په ماخذو کې هم دی چې د مخزن افغاني په مقدمه کې يې يادوي.

د دې کتاب قلمي نسخه له ما څخه سته خو د ابراهيم بټني تکملې هم لري، د تاريخ شېرشاهي متن دوې برخې دي: لومړۍ برخه په خپله شېرشاه او دوهمه برخه د ده د زوی اسلامشاه مفصل احوال دي. ژبه يې پارسو ده او موثق تاريخ دی چې عباس سرواني غالباً خپل مشاهدات کښلي او د دغو دوو تنو پښتنو پاچهانو حال او د سلطنت حوادث يې مفصل ليکلي دي.[2] شيخ عباس فاضل او عالم او سترګه ور مؤرخ ښکاري او د ده کتاب هم د سوري کورنۍ د تاريخ لپاره ډېر غنيمت دی، موجوده نسخه په کندهار کې د نورو کتابو سره يو ځای په (۱۱۱۳ هـ) ليکلې سوې ده. د مؤلف احوال

(۱) د مخزن افغاني قلمي خاتمه ص ۳۷۷.

(۲) د تاريخ شېرشاه قلمي نسخه.

یې اوس نه دی را معلوم او د کتاب د نورو نسخو درک هم نه لرم. شیخ امام الدین په تاریخ افغاني کې لیکي چې دغه کتاب هم زما ماخذ دی[1] د شېرشاهي تاریخ فارسي متن وروسته په هند کې چاپ سوی و او یوه پښتو ترجمه یې په (۱۳۵۴ ش) کال په کابل کې چاپ سوه له دې ترجمې څخه ښکاري چې عباس د شیخ علي سرواني زوی و، او د ده نیکه بایزید د شېرشاه په وخت کې د ده حضور ته له روهه هند ته راغلی و او دغه کتاب د اکبر پادشاه په امر عباس لیکلی دی.

《۱۷》

مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکوال

محمود د ابراهیم کالواني زوی یو مؤرخ دی چې د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کې ژوندی و. ده د سلطان ابراهیم لودي په نامه (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکلی او د هغه پښتون پاچا او د لودي کورنۍ احوال یې پکښې راوړي دي. دا کتاب هم د نعمت الله په ماخذو کې دی او د مخزن افغاني په لیکنه کې استفاده څني کوي.[2] او شیخ امام الدین هم په تاریخ افغاني کې دغه کتاب خپل ماخذ بولي، د خواجه نظام الدین احمد د طبقات اکبري په ماخذو کې هم شامل دی.

《۱۸》

احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا تاریخ هم د مخزن له ماخذو څخه دی، او د نعمت الله په لاس کې و او داسي یې ستایي: "و معدن اخبار احمدی که فصاحت شعاز و بلاغت دثار احمد خان بن بهیگخان کنبوله در سنهٔ یکهزار و بیست تصنیف نمود و

(1) د تاریخ افغاني قلمي مقدمه.
(2) د مخزن مقدمه په یوه قلمي نسخه کې.

مجمع التواریخ نام نهاده و الحق که تواریخ باین خوبی بنظر در نیامده است ...[1] نعمت الله وایي چې: دغه تاریخ د پښتنو احوال لري او ما اقتباس څني کړی دی اما اوس د دغه کتاب کمه قلمي نسخه نه ده معلومه، خو د نعمت الله له قوله یې پېژنو او داسي معلومېږي چې "معدن اخبار احمدی" هم نومېد.

《۱۹》

ملا مست زمند د (سلوک الغزاة) لیکوال

ملا مست زمند د (۱۰۴۰ هـ) په حدودو کې په یوسفزو کې اوسېد، او روحاني او عالم سړی و، دی د اخوند چالاک نومي روحاني پیر و او په خپل عصر کې ډېر روحاني نفوذ ومونده اخوند چالاک د اباسین په لتو کې د مغولو پر خلاف ډېر ملي حرکات وکړل او ملامست هم په دغو جګړو کې لاس درلود.[2]

ملا مست د پښتو ژبې لیکوال دی او یو کتاب یې د (سلوک الغزاه) په نامه کښلی دی چې قلمي منحصر بفرد نسخه یې په پښتو ټولنه کې سته په دې کتاب کې ده د خپل عصر تاریخي احوال لیکلي او مشاهیر او د پښتو مشران یې ښوولي دي د ډېرو جګړو بیان یې کړی او د خپل عصر هغه احوال یې کښلي دي چې په نورو تاریخو کې نه سو موندلای.

ملا مست عالم، ادیب سړی دی په فقه، تفسیر، عقاید، اخلاق کې ښه معلومات لري او د پښتو ژبې له پخو لیکوالو څخه ګڼل کېږي، که څه هم د ده کتاب یوازي تاریخ نه دی خو بیا هم ډېر تاریخي حوادث څني څرګندېږي او دی د مؤرخینو له ډلې څخه نه سو ایستلای. د مست زمند قبر تر اوسه د ننګرهار د شینوارو په غرو کې مشهور دی او خلک یې پېژني. د ملا مست په کتاب کې د سلطان محمود ګډون پښتنانه قاید په خصوص کې

(1) احمد خان بن بیل خان کنبو.
(2) د سلوک الغزاه قلمي نسخه. دغه نسخه اوس په ملي ارشیف کې خوندي ده.

هم ښه معلومات لاس ته راځي او د اخوند چالاک جهادونه بیانوي. له (سلوک الغزاه) څخه د اوسني عصر پر ذوق او تاریخي تدقیق برابر لاندنۍ پیښې اخیستلای سو :

١. د هغه عصر د پښتنو ځیني مشران او خوانین راښیي.
٢. د هغه عصر د پښتنو اوضاع په مشرقي خوا او پېښور کي ښکاره کوي.
٣. ابنیه او اماکن او د کلیو او مشهورو ځایو نومونه راښکاره کوي.
۴. هغه حوادث او وقایع چي د مست په عصر کي تېر سوي دي لږ لږ او څه څه بیانوي.
۵. د هغه عصر عمومي د پښتنو روح او اخلاق او عواطف څني ښکاره کیږي.

په اصل کي کتاب تر دیني احساس لاندي لیکل سوی دی، اکثري برخي یې هم دیني او اخلاقي او وعظي دي خو ځای ځای د قوم د تخصیص لپاره تبلیغ کړی نو د غازیانو نومونه اخلي، وقایع هم لیکي، مشران او قایدین هم یادوي، د ځایو نومونه هم څرګندوي، د عصر عمومي اخلاقي رجحان هم څني ښکاریږي. موجوده نسخه ډېره ناقصه او بې پایه او له منځه هم پرې پرې او ډېره پرېشانه ده، ډېر مطالب مبهم او ناڅرګنده پکښې پاتېږي او داسي ښکاري چي بله نسخه دې هم نه وي، د دې ټولو نواقصو سره هم ډېره غنیمت او قیمتي ده او بې له تاریخي بها ادبي پلو هم لري چي پر هغه بحث کول دلته نه ښايي.

﴿ ٢٠ ﴾

شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال

دا مؤرخ غالباً د ډهلي اوسېدونکی او د وفات کال یې (٩٨٩ هـ ١۵٨١م) دی نعمت الله هروي په مخزن کي دغه کتاب خپل ماخذ ګڼي او په مقدمه کي داسي وايي چي : مشتاقي د هند د پښتنو پاچهانو احوال په خپل

تاریخ کي کښیلي دي[1] مګر نعمت الله د دې کتاب نوم نه ښیي. تر نعمت الله هروي وروسته شیخ امام الدین متی زی هم د خپل کتاب تاریخ افغاني په مقدمه کي د مشتاقي تاریخ خپل ماخذ ګڼي، مګر د کتاب د نامه تصریح نه کوي[2]. خو دوني ښکاریږي چي دغه مؤرخ وروستنیو پښتنو تاریخ لیکونکو ته معلوم نه وو، خواجه نظام الدین احمد بخشي د محمد مقیم الهروي زوی چي خپل کتاب "طبقات اکبري" یې په (١٠٠١ هـ) کښلی دی په خپلو ماخذو کي "واقعات مشتاقي" هم یادوي[3] او له دغه تاریخه د مشتاقي د کتاب نوم پیدا کولای سو، د مؤرخینو له احوالو او اقوالو څخه داسي ښکاریږي چي مولانا مشتاقي ښه مورخ وو، ځکه ثقه مؤرخینو د ده کتاب په خپلو ماخذو کي راوړی او ګڼلی دی، مخصوصاً نظام الدین احمد هروي چي د اکبر پاچا د دربار سړی او هم غټ لیکوال او مؤرخ دی. د واقعات مشتاقي یوه خطي نسخه په برټش موزیم کي سته نمبر ١٩٢٩.

﴿ ٢١ ﴾

ابراهیم بټني د (تاریخ شېرشاهي) بشپړوونکی

دمخه وویل سوه چي تاریخ شېرشاهي شیخ عباس سرواني کښلی دی. تر (١٠٢٠ هـ) وروسته چي نعمت الله خپل مخزن وکیښ ابراهیم چي په خټه بټني وُ راولاړ سو او مخزن افغاني او تاریخ نظامي (هغه طبقات اکبري چي نظام الدین احمد هروی کښلی و) او نور کتب یې وکتل او غالباً یې ځیني حوادث په خپله هم ولیدل نو یې د شیخ عباس سرواني تاریخ شېرشاهي تکمیل کړ. لکه دمخه چي مي وویل : زما څخه د تاریخ شېرشاهي یوه قلمي نسخه سته، چي په (١١١٣ هـ) په کندهار کي کښل سوې ده، دا نسخه د ابراهیم بټني تکملې هم لري او دی په خپله د کتاب په پای کي هسي کاږي:

(1) د مخزن افغاني مقدمه.
(2) د تاریخ افغاني مقدمه.
(3) طبقات اکبري ج ١٠ ـ ص ۴.

"مصنف اصل این تاریخ شیرشاهی عباس خان سروانی است. چون بعضی مقدمه چنانچه احوال بازیها درو وقایع کرنیان و مذاکرهٔ نوحانیان و بعضی معرکه ها داخل در این تاریخ نبوده بنا بران نواقص می نمود. دراینولا احقر العباد ابراهیم بیتهنی انرا از تاریخ نظامی که او نیز احوال شیرشاهی و اسلام شاه نوشته است و بعضی مقدمه از کتاب مخزن افغانی که آن نیز از تصنیف نعمت الله سامانی است انتخاب نموده داخل این تاریخ کرده باتمام رسانید ... "[1].

په دې ډول ابراهیم پر تاریخ شیرشاهي تکمله او اضافات لیکلي دي او هغه کتاب یې بشپړ کړی دی. داسي ښکاري چي د شېرشاه او اسلام شاه احوال په خپله عباس کښلي وو او ابراهیم پر هغه تاریخ دا لاندیني وقایع اضافه کړه :

۱. د عدلي او بازبهادر د پاچهۍ احوال او د کرانیانو او نوحانیو د تسلط وقایع.

۲. په مالوه کي د بازبهادر سلطنت چي دا پاچا هم د سور له قبیلې څخه دی او ابراهیم یې شرح حال مفصل کښلی دی د کرانیو احوال په دې فصل کي د تاج خان او عماد خان او نورو پښتنو امراوو احوال د جهانګیر تر عصره راغلي دي. د ابراهیم دغه تکملې د پښتنو د ګمنانو پاچهانو په احوال کي زموږ سره ډېر کومک کوي او ډېر هغه رجال راښیي چي په هغو کي وختو کي یې سلطنت کړی دی.

څکه چي ابراهیم د خپل تاریخ په پای کي جهانګیر ستایي او وایي چي په دغه عصر کي دی په هند کي ژوندی او اوسېدونکی و نو موږ دا ویلای سو چي ابراهیم د جهانګیر معاصر دی او د ده د ژوندانه دوره هم تر (۱۰۰۰ هـ) وروسته شروع کیږي. د ابراهیم له لیکه ښکاري چي دی ښه لیکوال او پلټونکی مؤرخ دی، د تاریخ کتب یې ډېر کتلي او استفاده یې څني کړې ده.

[1] د تاریخ شېرشاهي د قلمي تکملې خاتمه.

﴿ ۲۲ ﴾

غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال

په دې نامه سلیم د بنګال د پاچهانو یو تاریخ کښلی دی چي په هغه کي د ډېرو پښتنو پاچهانو ذکر او احوال هم راغلي دي. دغه مؤرخ هم لکه ابراهیم غوندي د پښتنو د ځینو نوموړکو رجالو او پاچهانو نومونه او احوال راښکاره کوي چي دوی په بنګال کي حکمراني کړې او د هند په تاریخ کي د نامه خاوندان او مشهور دي. غلام حسین د هند د زید پور و او سلیم د ده تخلص دی، کتاب یې په پارسي د مستر جارج باډلي په نامه په (۱۲۰۰ هـ) کښلی دی. یوه مقدمه او څلور روضې لري د بنګال جغرافیا او د ښارو بیان مفصل د کتاب په سر کي لیکي، کتاب یې له هره پلوه مفید او د پښتنو پاچهانو او نوموړکو حکمدارانو د احوال لپاره ډېر غنیمت دی، او ځني داسي مباحث لري چي هغه په نورو تاریخو کي لږ موندل کیږي.

دا کتاب په (۱۸۹۰ ع) د بنګال د ایشیایي جرګې له خوا د (عبدالحق عابد) په تصحیح چاپ سوی هم دی، مګر له دې جهته دلته ذکر سو چي زموږ د هیواد خلکو ته دغه معلوم نه و او نه په موږ کي شهرت لري.

﴿ ۲۳ ﴾

شېخ ملي د (دفتر) لیکوال

دا سړی د پښتنو یو معروف قاید او لیکوال او مؤرخ دی چي شهرت یې په شېخ ملي سره کړی و. د مؤرخینو په قول د ده د پلار پیرکی وه، اخوند درویزه او افضل خان ختک او نور مؤرخین او هم د خلکو عنعنه دا وایي چي د شېخ ملي نیکونه د کندهار په ارغسان کي اوسېدل او له هغه ځایه دوی د ننګرهار او پېښور لتو ته راغلي دي[1]. هغه پښتانه تر اوسه هم وایي : چي

[1] تاریخ مرصع، تذکره الابرار، حیات.

موږ له غوري مرغي څخه راغلي يو "مرغه" خو هم لوی ځای دی چي اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کدني اړه لري گويا "مرغه" د کوږک دغره شاوخوا تر ږوبه رسېده.

دغه لښنه مؤرخين د ميرزا الغ بيگ په عصر کي گڼي (۸۱۲ _ ۸۵۳ ه) مگر داسي ښکاري چي له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع ؤ، او ښايي چي دغه هم وروستنی لښنه او يون وي. ځکه محمد هوتک کښلي دي چي : د کند او زمند اولادو دمخه په لښنه پيل کړی ؤ[۱] زما مقصد دلته دا نه دی چي د شيخ ملي شرح مفصل وليکم خو دلته د يو مؤرخ په حيث د ده پېژندنه مقصد ده چي شيخ ملي د پښتنو احوال او د خپل عصر وقايع او د دوی د راتگ حوادث او د مځکو وېش په يوه کتاپ کي وکښل چي د دغه کتاب نوم (د شيخ ملي دفتر) ؤ، خوشحال خان دا کتاب داسي راښيي :

په سوات کي دي دوه څيزه که جلي دي که خفي

مخزن د درويزه دی يا دفتر د شيخ ملي

معلومه ده چي د خوشحال خان تر عصره هم دغه کتاب په سوات کي شهرت درلود او د مخزن سره يې په شهرت کي سيالي کوله خو پټ (خفي) ؤ.

د ناروې مشهور مستشرق مارگن ستېرن وايي چي : راورتي (مشهور انگليسي مستشرق) کښلي دي چي شيخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ ع _ ۸۲۰ ه) وکېښ او دا کتاب ما موندلی دی د پښتو ژبي يو خورا قديم ليک دی[۲] راورتي په پښتو کي يو مدقق سړی دی، دغه نقل هم له ده څخه بالواسطه رارسېدلی دی. محمد عبدالسلام هم د شيخ ملي د دفتر په خصوص کي شرحه ليکي او داسي ښکاري چي ده هم له راورتي څخه استفاده کړېده.[۳]

په هر صورت د شيخ ملي د دفتر نسخه اوس ماته معلومه نه ده چي سته که نسته؟ خو دوني ويلای سو چي تقريباً سل کاله دمخه دغه نسخه له

(۱) پټه خزانه ص ۲۱ قلمي.

(۲) د هند د زړو آثارو مجله ۱۹۳۹ ع.

(۳) نسب افاغنه ص ۱۱۳.

راورتي څخه وه او په پښتو ژبه يو د پښتنو تاريخ ؤ، چي د يوسفزو د هجرت حال يې پکښې کښلی او د دوی د مځکو وېشونه يې هم پکښې کړي وه، اخوند درويزه وايي چي تر دغه وخته د شيخ ملي وېش معتبر دی او تر اوسه څوک څه نه سي پکښې کولای[۱] او يوسفزي تر اوسه هم ارثي جايداد ته د (شيخ دفتر) وايي.

خلاصه :

شيخ ملي د پښتنو يو ليکوال مشر او يو تاريخي سړی ؤ چي مدفن يې په اشنغر کي دی، او د مرگ تاريخ يې تر اوسه ماته نه دی معلوم خو د ژوندانه وخت يې د (۸۰۰ ه) شاوخوا دی. (وگورئ : زما تاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوک دکابل چاپ.)

﴿ ۲۴ ﴾

گجو خان رانيزی د پښتنو د تاريخ ليکوال

مارگن ستيرن مستشرق ليکي چي راورتي د پښتو دکشنري په مقدمه کي کښلي دي چي له ده څخه د خان گجو راني زي يو پښتو تاريخ سته چي په هغه کې د پښتنو تاريخي حوادث او وقايع ليکلي دي.

د دې تاريخي کتاب د ليکني وخت راورتي (۱۴۹۴ م _ ۹۰۰ هـ) ښوولی دی[۲] خو داسي ښکاري چي خان گجو خان د شيخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر ؤ تر اوسه د دې کتاب په خصوص کي نور څه معلومات له ما څخه نسته خو دوني ويلای سو چي په سوات او اطرافو کي له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه رانيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهوري دي چي يوه يې له دغو درو څخه ازي خېل دي چي ازي د علي زوی او علي بن راني بن اکو بن يوسف دی. د ازي خيلو دغه مشهوره کورنۍ (کاجوکور) بولي چي پخوا د دوی

(۱) تذکرة الابرار.

(۲) د هند د زړو آثارو مجله ص ۵۶۶ ج ۱۱.

نفوذ او اقتدار خورا ارت وُ مگر اوس په پاسني سوات کي شپږ زره کوره په دوی اړه لري چي د (۱۲۸۰ هـ) په شاوخوا کي د دغي کورنۍ مشر صحبت خان نومېدی، بل ځای حیات خان وايي چي خان کجو د شېرشاه معاصر وُ[۱] چي دغه خبره هم صحيح ښکاريږي نو دغه مشهور کاجو یا کجو خان د پښتنو يو خورا نوميالی مشر وُ چي لکه شيخ ملي د علم څښتن هم وُ او د ده يو تاريخي کتاب راورتي ليدلی او مونډلی وُ چي اوس متاسفانه ورک دی او ښايي چي د برطانيا په موزيمو کي پيدا سي څکه چي د راورتي ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضايع سوي او اکثر د لندن په موزه خانو کي خوندي دي.

﴿ ۲۵ ﴾

خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال

مرحوم خوشحال خان د پښتنو هغه نوموړی او علامه سردار او مشر شاعر دی چي ښايي داسي پښتون به نه وي چي دی نه پېژني. دا مرحوم د پښتو پلار او د پښتنو يگانه ملي اديب او هم نوموړی ليکوال دی، مگر دا مشهور او معروف مشر تر اوسه د مؤرخ په ډول لږ پېژندل سوی دی.

خوشحال خان د پښتنو مؤرخ هم گڼل کيږي، ده خپل تاريخي مطالب او د پښتنو د تاريخ مهم وقايع په خپل يوه کتاب کي کښلي وو، افضل خان خټک په تاريخ مرصع کي ډېر مقاصد له دغه کتابه رانقل کوي او وايي چي خان عليين مکان په خپل (بياض) کي هسي کښلي دي.[۲]

راورتي مستشرق هم هسي ليکي چي خوشحال (تاريخ افغان) ليکلی دی چي اوس ډېر ناياب دی[۳] نه پوهېږم چي راورتي هم هغه بياض چي افضل خان يې راښيي يادوي که يې مقصد يو بل مستقل کتاب دی. په هر

[۱] حيات افغاني ص ۱۷۴ ـ ۱۹۰.

[۲] تاريخ مرصع.

[۳] د پښتو گرامر مقدمه.

صورت خوشحال خان د پښتنو مؤرخ دی تاريخ افغان یا بیاض د ده تاريخي کتاب وُ.

﴿ ۲۶ ﴾

حافظ رحمت خان د (خلاصة الانساب) ليکوال

نواب حافظ رحمت خان د شاه عالم خان زوی د محمود خان لمسی د شهاب الدين کوټا بابا کړوسی دی چي اصلاً د کندهار د ښوراوک بړېڅان دي، شيخ شهاب الدين روحاني سړی وُ او د پېښور د يوسفزو مرشد وُ چي تر اوسه يې مزار د سرحدي صوبې په هزاره کي دی. تر ده وروسته يې کورنۍ مشهوره سوه او په بدايون او بريلي کې د پښتنو مشرتوب کاوه او د عليحضرت احمد شاه بابا رحمه الله په عصر کي د دې کورنۍ مشهور مشر حافظ رحمت خان وُ، دی عالم فاضل ليکوال او شاعر سړی وُ او په روهيل کهنډ کې حکمراني درلوده. حافظ رحمت خان د مشهور نواب علي محمد خان افغان ملگری وُ او دواړه علمي او ادبي خلک وه چي علم يې ښه روزلی، مگر علي محمد په دغه وخت په (۱۱۶۲ هـ) وفات او هغه وخت چي اعليحضرت احمدشاه بابا رحمه الله هند ته ولاړ نو حافظ رحمت خان هر وار له ده سره ښه ښه کومکونه وکړه او د احمدشاه بابا رحمه الله رشتين ملگری او مرستی وُ، د پاني پت په جگړه کي هم دې نوموړي پښتون د خپل ملگري احمدشاه بابا رحمه الله سره ټينگه ملگري وکړه او په (۱۱۸۸ هـ) کال په يوه جنگ کي شهيد او په بريلي کي ښخ سو.[۱]

حافظ رحمت خان عالم، اديب، ليکوال، متدين او شاعر او مؤرخ سړی وُ ده يوه مفصله کتب خانه هم درلوده چي دکتور اسپرينگر مشهور مستشرق د هغو کتابو فهرست په (۱۸۵۴ ع) يو جلد نشر کړ او دی وايي چي دا کتابونه څلوېښت صندوقه او اکثر هم پښتو وه لويه برخه يې په

[۱] د حيات حافظ رحمت خان په نامه يو مفصل کتاب سيد الطاف علي بي اى ليکلی او په هند کي په ۱۹۳۳ ع چاپ سوی دی. دا کتاب ډېر مفصل او مستند دی دغه مطالب څني اقتباس سول.

(۱۸۵۷ ع) د لکهنو په فساد کي برباد سوه.[۱] حافظ رحمت خان د پښتو او پارسو د شعر دېوان هم درلود، ډار مستېر وايي چي ددغه دېوان وجود ماته د هند پښتنو په تېنگه وروايه او جان استريچي ليکي چي ماته له هنده څني پارسو غزلي راورسېدې چي هغه د حافظ رحمت خان وې، علاوه پر دغه ډار مستېر وايي چي ماته په رامپور کي يوه پښتانه د پښتو اشعارو يوه مجموعه راکړه چي د حافظ رحمت خان او نورو پښتنو سردارانو اشعار پکښې وه او دغه مجموعه اوس د برټش موزيم په شرقي آثارو کي ساتلې ده، يو د حافظ رحمت خان شعر په دغه مجموعه کي د حاکمو طبقو غندنه وه[۲] حافظ رحمت خان د پښتنو په تاريخ کي يو کتاب کښلی دی چي خلاصه الانساب نومېږي او د لندن په برټش موزيم او په هند کي نسخې سته.[۳] د دغه کتاب يوه نسخه په پښتو ټولنه کي هم سته او تر لمبر (۱۲۳۴) لاندي خوندي ده.

مؤلف د دې کتاب په ليکنه کي د اخوند درويزه تذکره الابرار او مخزن افغاني خانجهاني، او تاريخ شېرشاهي او نورو کتابو ته حواله کوي. د اعليحضرت احمد شاه بابا ﷫ درې سفره هند ته يادوي او په ښه نامه يې ستايي. کله کله د خوشحال خان په بيتو هم استناد کوي . کتاب له لومړي مخه تر (۷) حمد و نعت دی، وروسته د خپل نيکه شېخ کوټا بابا تگ هند ته بيانوي او د سړبنو برېخو انساب ښيي له (۳۴) مخه دوهم فصل او د بېټني د اولاد بيان شروع کيږي په (۳۶) مخ کي درېيم فصل او د غرغښت بيان دی نور کتاب تر (۵۶) مخه اخلاقي مضامين او د تسنن په ملتيا خبري اتري دي. دی وايي : چي دغه کتاب ما له دې جهته وليکی، چي د هند پښتانه خپل اصليت هېر نه کړي او د خپلو اجدادو په حال خبر وي.[۴] د کتاب ژبه پارسو ده په عربي جملو او خبرو هم ډېر مشحون دی. راورټي مستشرق د پښتو گرامر په مقدمه کي دغه کتاب نواب الله يار خان ته منسوبوي چي د حافظ الملک زوی دی مگر دا خبره د دې مستشرق غلطي ده او نه ښايي چي موږ په خطاوزو. د خلاصخ الانساب تاليف د ختم تاريخ رجب ۱۱۸۴ ق کال دی چي د حافظ رحمت خان تر شهادت ۱۱۸۸ ق څلور کاله دمخه تاليف سوی ؤ چي په (۱۹۷۳ م) کال

---

[۱] د روهيلو جنگ د جان استريچي.

[۲] د جان استريچي د روهيلو جنگ.

[۳] حيات حافظ ص ۲۹۸.

[۴] له قلمي خلاصه الانساب لنډونه.

پښتو اکاډيمی د ښاغلي روشن خان يوسفزي په همت په (۱۶۳) مخه کي د پښتو ترجمې سره چاپ کی.

﴿ ۲۷ ﴾

نواب مستجاب خان بړيڅ د (گلستان رحمت) ليکوال

د پښتنو برېخو پاچهانو علمي او نوموړي کورنی. څخه د حافظ رحمت خان زوی دی چي د خپل پلار د شهادت پر وخت د (۱۳) کالو ؤ په دوشنبې (۲) د شوال (۱۲۴۸ هـ) په بريلي کي وفات او په هغه باغ کي ښخ دی چي دده په نامه يادېږي.

مستجاب خان د خپل پلار په ډول ډېر عالم او متقي مشر ؤ په عربي، پارسو او پښتو کي ماهر ليکوال او هم د خپل عصر ښه مؤرخ دی. د ده له تاريخي آثارو څخه (گلستان رحمت) دی چي د خپل پلار د ژوندانه احوال او د هند د پښتنو معاصر تاريخ دی. دا کتاب په پارسي ژبه په خورا صحت او روانه ژبه او ښه انشاء کښل سوی او مؤلف خپل مشاهدات او ډېر تارخي وقايع په خورا دقت او تحقيق پکښې ليکلي دي، او قلمي نسخه يې د هند په کتب خانو کي سته.

مستجاب خان اووه زامن درلوده، يو لمسی يې محمد عبدالرزاق خان هم د ډيرو تاليفو خاوند دی او د شعر دېوان هم لري.[۱]

﴿ ۲۸ ﴾

سعادت يارخان بړيڅ د (گل رحمت) ليکوال

دی د حافظ محمديار خان زوی او د حافظ رحمت خان لمسی او له هغې علمي کورنی. څخه يو روڼ ستوری دی چي د (۱۲۴۹ هـ) په حدودو کي يې يو کتاب (گل رحمت) په پارسي وکيښ، د ده شعري تخلص (صاحب) دی

---

[۱] حيات حافظ رحمت خان ص ۳۴۹.

او په خپل کتاب کي يې د برېښو د کورنۍ احوال او هغه حوادث کښلي دي چي د ده په عصر کي پښتنو ته ورپېښ سول.

دی د خپل عمر په پای کي د بيت الله د زيارت لپاره ولاړ، پر لاري د هند په بروده کي وفات او هم هوري ښخ سو د دې علمي او ادبي کورنۍ مشهور رکن دی. [1]

《۲۹》

نياز احمد (هوش) د (تاريخ روهيل کهند) ليکوال

د نياز محمد زوی او د حافظ يارمحمد خان لمسی او د حافظ رحمت خان کړوسی او له دغه علمي خاندانه څخه معروف مؤرخ او ليکوال دی چي (هوش) تخلص لري او د ډېرو مؤلفاتو خاوند دی، مثلاً کليات هوش، ترانهٔ هوش، حديقهٔ نعت او نور ... په اردو ډېر اشعار لري او د روهيل کهند تاريخ يې هم په اردو کښلی دی چي دغه کتاب هم د هند د پښتنو تاريخ ګڼل کېږي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کي ژوندی وُ عمر يې په سياحت تېراوه او د هند په علمي او ادبي جرګو کي شريک وُ. [2]

《۳۰》

محمد سليمان خان "اسد" د (تاريخ افغانستان) ليکوال

محمد سليمان خان بن محمد موسی خان بن نواب محبت خان بن حافظ رحمت خان متخلص په "اسد" هم د دغي علمي کورنۍ يو ستوری دی چي شاعر هم اديب هم ليکوال هم وُ. د پښتنو تاريخ يې په اردو کښلی دی چي مشهور په (نقش سليمانی) يا (تاريخ افغانستان) دی. [3]

---

[1] حيات حافظ ص ۳۲۱.
[2] حيات حافظ ص ۳۲۶.
[3] حيات حافظ ص ۳۱۹.

《۳۱》

نواب محبت خان د (رياض المحبة) ليکوال

نواب محبت خان د حافظ رحمت خان زوی وُ چي د خپل پلار د شهادت پر وخت (۲۴) کلن او ددې کورنۍ يو نوموړی پښتون سردار او امير دی. دی لکه خپل پلار د علم خاوند او په عربي او پارسو او اردو او پښتو کي شاعر او ليکوال وُ خو متاسفانه د ده اشعار د (۱۸۵۷ م) په اړ و دوړ کي تلف سوه په سنسکريت کي يې هم ډېر مهارت درلود. د ده ځني اردو او پارسي او عربي اشعار تر اوسه محفوظ دي. ده پارسو مثنوی د (اسرار محبت) په نامه کښلې او يوه د پارسو ژبي قاعده او صرف او نحو يې ليکلې چي (امدنامه) نوميږي محبت خان په ۱۳ د صفر (۱۲۲۴ هـ) په لکهنو کي وفات او د وزير باغ سره کشور کنج ته نژدې ښخ سو. د ده له پارسو اشعارو څخه دغه دي چي استادي يې ځني ښکاري [1]:

گر کشش من اثری داشتی　　يار بسويم گذری داشتی
آنکه جهان را به نگه زنده کرد　　کاش به ما هم نظری داشتی
زيستمی بی تو اگر مثل تو :　　ما در گيتی پسری داشتی
دانهٔ مهر ار بدلش سرزدی　　نخل اميدم ثمری داشتی
گر رخت از پرده برون آمدی　　شام "محبت" سحری داشتی

دا بيت هم د ده دی:

زسرگذشت "محبت" از هر که پرسيدم
به عارض اشک پياپی چکيد و هيچ نگفت

محبت خان ډېر فنان او سليم الطبع سړی وُ په موسيقي کي يې هم ښه معلومات درلودل داسي ښکلي وُ چي خلک به ورته اريان وو، غلام حسن

---

[1] حيات حافظ ص ۳۱۳.

مؤرخ چي د ده معاصر دی داسي ليکلي دي : "ما په خپله د حافظ رحمت خان کورنۍ په لکهنو کي وليدله، محبت خان په صورت او سيرت د سرداري ور دی، خو افسوس چي سفله پروري زمانې دوی اوس په بلا کښي ايستلي دی."[1]

خلاصه : محبت خان د دې کورنۍ نوموړی سردار ؤ چي د مغولي وروستني پاچا جهاندارشاه له خوا يې د (نواب ظفر الدوله باز جنگ) لقب درلود. نواب محبت خان يو خورا مهم کتاب په پښتو کښلی دی چي نوم يې د (رياض المحبه) دی، دا کتاب راورتي ليدلی او داسي يې په موږ پېژني چي : "د سرجارج بارلو په خواهښت په (۶ ـ ۱۸۰۵ ع ـ ۱۲۲۰ هـ) کښلی سوی او (۷۰۰) پاني دی چي کوچنۍ صفحې لري د پښتو مهم لغت دي او د افعالو گردانونه لري."[2] د راورتي له دغه بيانه ښکاري چي رياض المحبت د پښتو يو لغوي او گرامري کتاب دی مگر يو ځای په خپله راورتي [3] ځني مهم تاريخي مطالب له دغه کتابه رانقل کوي، او داسي معلوميږي چي په دغه کتاب کي محبت خان د پښتنو تاريخ هم کښلی ؤ، دغه برخه چي راورتي د دغه کتاب له پښتو مضمونه په انگريزي ترجمه کړې ده، د پښتنو احوال دي د سلطان محمود او غزنويانو په دوره کي او د دې خبري علل يې بيان کړي دي چي په هند کي ولي پښتانه (روهيله) بولي. د حيات حافظ رحمت خان ليکوال چي د دې زمانې پوه سړی دی او په خپل کتاب کي يې د دغه خاندان ټول احوال مفصل کښلي دي فقط دوني وايي : "چي محبت خان يو خورا مفصل قاموس هم کښلی ؤ"[4] مگر نوم يې ښايي چي نه ؤ ور معلوم.[5]

---

[1] سير المتاء خرين.

[2] د پښتو گرامر مقدمه.

[3] د پښتو گرامر مقدمه ص ۱۸ ـ ۱۹.

[4] حيات حافظ ص ۳۱۳.

[5] له دې کورنۍ څخه يو بل نوموړی د پښتو مؤلف نواب الله يار خان د حافظ رحمت خان زوی دی چي د عمر پر ۸۱ کال د ۱۲۴۸ هـ د شعبان پر ۹ وفات سوی او يو د پښتو لغت يې کښلی دی چي عجايب اللغات نوميږي، راورتي دا کتاب درلود او وايي چي په (۱۸۰۸ ع ـ ۱۲۲۲ هـ) په ۷۴۰ مخه کي کښل سوی او هر مخ يې ۱۷ ليکي دی. دا کتاب ما نه دی ليدلی چي تاريخي مباحث لري او که يوازي لغت دی. نو ځکه مي الله يار خان د مؤرخينو په ټولي کي نه وشمېره.

﴿ ۳۲ ﴾

... د تذکره الملوک ليکوال

د تذکره الملوک په خصوص کي فقط مستر راورتي څه معلومات کښلي دي چي بل ځای څه نسته، دا کتاب لکه چي فقط يو منحصر بفرد نسخه وه او هغه د راورتي لاس ته ورغلې وه د پښتو گرامر په مقدمه کي لاندېني معلومات ليکي : (تذکره الملوک د سدوزو تاريخ دی اته ټوکه او (۶۴۰) مخه لري، دا کتاب ډېر کمياب دی او زما په خيال به يې په افغانستان کي کمه بله نسخه هم نه وي د کتاب دوه ثلثه هغه وقايع دي چي د احمدشاه ابدالي تر مرگ وروسته واقع سوي دي، دا کتاب په پښتو کښل سوی دی او ليکونکی يې وايي چي دا کتاب فقط زه د سدوزو په تاريخ کي ليکم او له دغو کتابو مي استفاده کړې ده : تاريخ سلاطين سوريه، طبقات اکبري، ائين اکبري، مرآت الافاغنه، د صفوي شاهانو تاريخ، شاهجهان نامه، تاريخ عالمگيري، تاريخ فرخ سيری، تاريخ محمدشاهي، نادر نامه، تاريخ احمدشاهي، رسالهٔ اکبر خدکه. دا کتاب يوه مقدمه او دوه اصله او يوه خاتمه لري او د مضامينو فهرست يې دا دی :

مقدمه : د سدوزو د پلرو او نيکونو بيان.

لمړی اصل : د هغو قبيلو بيان چي په افغانستان کي اوسي.

دا اصل دوې فرعي لري : لومړۍ د هغو کورنيو بيان دی چي پر نورو يې حکومت کړی دی. دوهمه فرعه : د هغو قبيلو بيان دی چي په خپلو مېنو کي پرتې دي.

دوهم اصل : د هغو سدوزو بيان چي خپله مېنه يې پرېښې او په ملتان کي مېشته سوي دي. دا هم پنځه فرعي لري :

لومړۍ فرعه : خان مودود خېل.

دوهمه فرعه : د بهادر خېلو تاريخ.

درېيمه فرعه : د کامران خېلو احوال.

څلورمه فرعه : د زعفران خېلو احوال.

پنځمه فرعه : د خواجه خضر خېلو بيان چي دوى سلطان خدکه خېل بلل کيږي.

خاتمه : د خواجه خضر خېلو او د احمدشاه دراني احوال او د ده فتوحات په هند او پنجاب کي [1] راورټي چي تذکره الملوک ليدلې وه له هغه کتابه څخه يې دغه لوړ معلومات کښلي او هم يې د دغه کتاب مقدمه په انګريزي ترجمه کړېده، داسي معلومېږي چي د دې کتاب د مؤلف نوم په خپله راورټي ته هم نه وُ معلوم ځکه چي د کتاب ذکر مفصل کوي اما د مؤلف نوم کوږت نه اخلي.

د تذکره الملوک ماخذونه چي مؤلف ذکر کړي دي او هم هغه انګرېزي ترجمه چي د کتاب له مقدمې څخه د راورټي په مشکوره سعي پاته ده موږ ته د مؤلف په خصوص کي داسي فکر راکوي :

د تذکره الملوک مؤلف پوه او عالم او مؤرخ او د پښتنو ژبې يو نثر ليکونکى اديب وُ، ښه مؤرخ وُ ځکه چي د خپل کتاب ماخذونه يې ثقه ښوولي دي، او د مقدمې مطالب هم غوره او مستند ښکاري (د هغه وخت له تاريخي معلوماتو سره سم) د تذکره الملوک د مؤلف د ژوندانه عصر هم د تيمورشاه زمانه يعنى (۱۲۰۰ هـ) تاکلاى سو، ځکه چي راورټي وايي چي د کتاب يوه برخه هغه وقايع دي چي احمدشاه بابا رحمه الله تر مرينې وروسته پېښ سوي دي.

د کتاب مقدمه چي راورټي په انګريزي ترجمه کړې ده عمده مطالب يې دغه دي :

د پښتنو د اصليت په باب کي هغه قصې او روايات چي کلاسيکي مؤرخينو ذکر کول (او اوس مدار د اعتبار نه دي) د پښتنو د نوموړو او مشاهيرو ذکر دغه بحثونه تدقيقي رنګ لري. او د استفادې وړ دي د پښتنو احوال د کسي په غره کي بيانوي او بيا د ملک ابدال احوال ليکي څو د ملک سدو عصر ته رارسيږي، دلته د سدوزو په خصوص کي خورا ښه او غنيمت مواد ليکي، د دې کورنۍ اقتدار او روابط د هند له لوديانو او

(۱) د پښتو ګرامر مقدمه ۹ _ ۱۰ _ ۱۱ و غيره.

سوريانو سره بيانوي، چي دغه تاريخي څېړني يې ډېري ښې او د استفادې وړ دي.

خلاصه : د تذکره الملوک د مؤلف نوم متاسفانه نه دی رامعلوم او نه يې اوس کتاب موندل کيږي هغه نسخه چي د راورټي څخه وه نه ده راښکاره چي څه سوه خو تذکره الملوک په پښتو ژبه د پښتنو د تاريخ يو مهم او ګرانبها کتاب وُ. سلطان محمد قاسم کندهاری هم ليکي چي ده په کندهار کي د سردار محمد علم خان بن سردار رحمت الله خان څخه يو کتاب وموند چي د سدوزو په پاچهي کي کښل سوی او د دغه عصر حوادث مفصل پکښې راغلي دي.[1] د دې کتاب نوم سلطان محمد نه ليکي خو د خپل کتاب په مقدمه کي يې (مجموعهٔ ابدالي) بولي، ځکه چي له دغه کتابه د سلطان محمد اقتباس د راورټي له ترجمې سره نژدېوالى لري نو ويلاى سو چي دغه کتاب هم هغه تذکره الملوک و. (د هوتکو د وختو تذکره الملوک بل کتاب دی دغه دواړه مه سره ګډوئ.)

﴿ ۳۳ ﴾

خان جهان خان لودي د (مرآت الافاغنه) ليکوال

راورټي دا کتاب د مرآه الافغانيه په نامه د تذکره الملوک په ماخذو کي ذکر کوي او د مؤلف نوم يې نه ښيي [2] له نورو کتابو څخه معلومېږي چي د کتاب صحيح نوم مرآه الافاغنه دی او مؤلف يې خان جهان لودی وُ [3] د هند له مشهورو پښتنو څخه موږ دوه تنه په دې نامه پېژنو : لومړی خو هغه خان جهان لودی دی چي ذکر يې د مخزن افغاني په تفصيل کي وسو، بل خان جهان لودي هم د سلطان سکندر لودي (۸۹۴ _ ۹۲۳ هـ) له مشهورو امراوو څخه دی چي په دغه وخت کي د لوی وزير حيثيت لري او د راپړي

(۱) تاريخ سلطاني ص ۵۲.
(۲) د پښتو ګرامر مقدمه ص ۸.
(۳) تاريخ سلطاني ص ۵۲ _ ۵۷، خورشيد جهان ص ۸۷ _ ۸۹.

جاګیردار دی [1] د نعمت الله په قول خان جهان لودي په (۹۰۱ هـ) وفات سوی او تر ده وروسته یې زوی احمد خان د (اعظم همایون) په خطاب سرلوړی سوی وو. [2]دا پښتون سردار لکه چې عالم او لیکوال او مؤرخ تېر سوی دی چې مرآه الافاغنه د ده تاریخي اثر دی او داسې ښکاري چې د پښتنو د پاچهانو چې په هند کې تېر سوي دي او مخصوصاً د سلطان سکندر لودي احوال یې مفصل کښلي وو، ځکه چې د کتاب نسخه نه ده لیدلې سوې او لوړ روایات هم پوره کفایت نه کوي، نو د مرآه الافاغنه انتساب هم دغه خان جهان لودي ته زما په عقیده سل په سل کې مثبت دی، شل کاله دمخه ما د دغه کتاب یوه خطي نسخه د ښکارپور په ګرې یاسین کې ولیدله چې د خان جهان په نامه وه مګر کوم خان جهان؟ او د کوم وخت؟

﴿ ۳۴ ﴾

منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال

د دې کتاب نسخه له قاري عبدالله خان سره وه نه پوهېږم چې څه سوه؟

دا کتاب د پښتنو د سلطنت مفصل تاریخ دی چې منشي عبدالکریم د شجاع الملک سدوزي په وخت کې کښلی دی ژبه یې پارسو ده.

منشي عبدالکریم علوی مدقق او یوه مؤرخ دی د نادر افشار احوال او د احمدشاه بابا رحمه الله د سلطنت وقایع یې خورا مفصل کښلي دي او داسې ښکاري چې د دې تاریخ په لیکنه کې هم مقصد د دغه عصر حوادث وه او د احمدشاه بابا رحمه الله په نامه یې بللی دی، دا کتاب په اردو هم ترجمه سوی او د (واقعات درانی) په نامه په کانپور کې په (۱۲۹۲) چاپ سوی دی. فیض محمد یې هم په خپلو ماخذو کې ذکر کوي. د افغانستان په تاریخ کې ډېر قیمتي معلومات لري او له مهمو مراجعو څخه ګڼل کېږي. د دغه عبدالکریم په نامه ما دوه چاپي کتابونه لیدلي دي:

[1] خورشید ص ۸۹.
[2] مخزن افغاني ص ۷۶.

۱. تاریخ احمد یعنې محاربات سلاطین درانیه باسکهان وبهاؤ و جهنکو طبع لکهنو ۱۲۶۵ هـ.
۲. محاربهٔ قندهار: مصنفهٔ عبدالکریم طبع لکهنو (۱۸۴۸ م) کانپور (۱۲۶۷ ق) دی د ډېرو کتابو مترجم وُ، تر (۱۲۹۲ ق) دمخه مړ دی.

﴿ ۳۵ ﴾

اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال

دا رساله راوړتي د تذکره الملوک په ماخذو کې راوړي او وایي چې د تذکرې خاوند له (رسالهٔ اکبر خدکه) استفاده کړې ده، داسې معلومېږي چې اکبر نومی پښتون یوه تاریخي رساله درلوده چې د تذکره الملوک د څښتن په لاس کې وه[1] خدکه راوړتي په لاتیني حروفو داسې ضبطوي **khadkah** او لکه چې دمخه د تذکره الملوک په بیان کې وویل سوه د سدو یو زوی خواجه خضر چې احمدشاه بابا رحمه الله هم د ده له نسله دی اولاد یې په (سلطان خدکه) مشهور دی د دې تسمیې وجه حیات خان او سلطان محمد او نور مؤرخین هسې کاږي چې د خضر خان زوی سلطان خداداد نومېدی او دغه سړی په خپل عصر کې ډېر مقتدر مشر وُ پښتانه لکه چې هر نوم د اعزازو لپاره تصغیر کوي دی یې (سلطان خدکی یا خدکه) باله نو په سدوزو کې هم د خواجه خضر اولاد چې سلطان خودکي ته منسوب دي ټوله خودکي بولي[2]. په هر صورت اکبر د دغې طایفې څخه یو مؤرخ دی چې رساله یې د تذکره الملوک د خاوند په لاس کې وه.

[1] د پښتو ګرامر مقدمه.
[2] حیات او سلطاني.

﴿ ۳۶ ﴾

... د (نادرنامې) ناظم

د دې مؤرخ نوم نه دی راته معلوم، خو دوني ویلای سم چې دی اصلاً د خراسان وٌ او د ده نیکه قاسمي شاعر دی، چې د مشهور مستشرق پروفیسور براون انګلیس په قول یې د فردوسي د شهنامې په ډول اشعار ویلي او قلمي نسخه یې د انګلستان د کیمبرج په دارالفنون کې سته.[۱]

د نادرنامې ناظم د قاسمي شاعر لمسی او د احمدشاه بابا معاصر دی چې یو کتاب یې د (نادرنامې) په نامه د خراساني نادر افشار په شرح حال کې په (۱۷) زره بیته د حسین خان فراهي په امر منظوم کړی دی چې دغه حسین خان د احمدشاه بابا ﵀ له خوا د خراسان حاکم وو. دا کتاب د اعلیحضرت احمدشاه بابا ﵀ په نامه د (۱۱۷۲ هـ) د لومړۍ خور په میاشت پای ته رسېدلی دی.[۲]

د نادرنامې ناظم د هوتکو د سلطنت او داحمدشاه بابا ﵀ د نیکونو احوال مفصل لیکلي او بیا د احمدشاه بابا ﵀ د حیات ډېر وقایع ذکر کوي. د دې کتاب یوه قلمي نسخه کې زما څخه وه د بلې نسخې درک نه لرم، پارسو شعر یې خوږ او د قدر وړ دی.

﴿ ۳۷ ﴾

... د (سلطان اویس) د تاریخ لیکوال

نه د دغه کتاب وجود له بله ځایه رامعلوم دی او نه یې مؤلف پېژنم خو دوني راته ښکاره ده چې د مرحوم حاجي میرویس خان هوتک ﵀ په احوال کې په لوړ نامه یو کتاب په عربي چا لیکلی دی، شېرمحمد مؤرخ تصریح

[۱] د براون د پارسو ادب تاریخ.
[۲] قلمي نادرنامه.

کوي چې په دغه کتاب کې د حاجي میرویس خان ﵀ او د ده د وروړ عبدالعزیز د عهد وقایع مفصلاً راغلي دي[۱] خو افسوس نه دی د دغه کتاب بیان لیکلي او نه له بل چا څخه ما د دغه کتاب په باب کې څه اورېدلي او لیدلي دي نو په خپله د کتاب وجود هم محل د تامل دی ځکه چې په دغه عصر کې عربي کتاب لیکل له رواجه لوېدلي وه او هم معاصرینو لکه محمد هوتک د دغه هیڅ ذکر نه دی کړی.

﴿ ۳۸ ﴾

میا عمر څمکنی د (شجرهٔ نسب افغانان) لیکوال

محمد عمر د ابراهیم زوی چې اصلاً د باجوړ د میا کلي وو، وروسته د پېښور په څمکني کلي کې میشت او هم دلې په ۲۹ جمادي الثانیه ۱۱۹۰ ق وفات سو، دی د روحاني او علمي لوړ شخصیت خاوند او د اټک د شیخ یحیی څخه په نقشبندي طریقه کې ماذون وو او احمدشاه ابدالي ﵀ د ده له متعقدانو څخه وو او په زرو نور ارادتمندان یې هم لرل په عربي او دري او پښتو ډېر آثار لري لکه مالي شرح، قصیده امالي په دري ۹۳۸ مخه او توضیح المعاني په پښتو د خلاصهٔ کیداني شرح او پښتو شمایل نامه چې په (۱۱۶۳ ق کال) منظومه کړې ده. د ده بل کتاب شجرهٔ نسب افغانان و غیره یو تاریخي اثر دی، چې ما ددغو کتابو خطي نسخې د پېښور د بالاماڼۍ د مرحوم فضل صمداني په کتابخانه کې لیدلي وې. میرزا هادي عشرت د احمدشاه ﵀ د دربار منشي د ده د وفات تاریخ داسي ویلی دی:

تاریخ وفـــات سر اقطاب زمان
رهنمون شد خرد از لطف بمن گفتاقم
اربیرون بحساب جـــملش تادانی
(عددی بیست نهم شهر جمادی دوم)

د وروستنۍ مصراع ابجدي ارزښت (۱۲۶۸) دی که عدد (ـ ۷۸) څني کم کو (۱۱۹۰ ق) پاتېږي.

[۱] خورشید ص ۱۳۲.

﴿ ۳۹ ﴾

محمد د (پټې خزانې) ليکوال

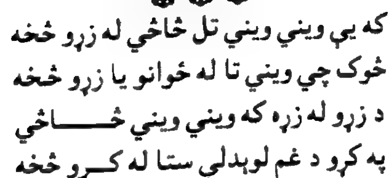
لکه چې د مخه تاسي ولوستل پټه خزانه د پښتنو د ادب او رجالو او هم د ښارو مهم تاريخ دی چې د شاه حسين هوتک په عصر کې د شوال په (۲۴) هجري کال (۱۱۴۲ هـ) يې ليکل پای ته رسېدلي دي.

محمد هوتک د پښتو مدقق مؤرخ او د پښتو ژبې نوموړی ليکوال او شاعر دی چې خپل کتاب يې د هغه معارف پالونکي پاچا په نامه کښلی دی.

خوشبختانه محمد هوتک د کتاب په پای کې د خپلې کورنۍ احوال هم ليکي، په دې ځای کې زما لپاره ډېر غنيمت دی او لنډوم يې:

"محمد د داؤد خان زوی د قادر خان لمسی په قوم هوتک چې اصلاً په مرغه کې اوسېدل او قادر خان له هغه ځايه سيوري ته راغلی وو له دغه ځايه يې يون وکړ او د کندهار کوکران ته راغی، په سن د (۷۶) کالو کې په (۱۰۵۸ هـ) وفات او هلته ښخ سو اما داؤد خان د مؤلف پلار په (۱۰۲۹ هـ) کال په کوکران کې وزېږېد او په صباوت کې يې علوم ولوستل شاعر او عالم سړی سو. داؤد خان په روب او د کسي په غره او پښنور کې سياحتونه وکړل او د حاجي ميرويس خان مرحوم رحمه الله سره د آزادۍ غوښتلو په جګړه کې ملګری وو، په (۱۱۲۶ هـ) داؤد خان د حاجي ميرويس خان رحمه الله له خوا په فراه او سيستان او ګلستان کې د پښتنو د سپه سالار په ډول مقرر وو او هلته يې د متجاوز پردو لښکرو سره جګړې کولې. داؤد خان په (۱۱۳۶ هـ) وفات او په کوکران کې ښخ سو. د ده د ادب او علم د نمونې په ډول دغه دوې رباعی وګورئ چې د تجنيس په صنعت کې ځوني قيمت لري:

چې د چا په زړه کې اور د مينې بل سي
په اور بل يې لمبې ګډې حال يې بل سي
اور د مينې کله مري د زړه له مينې
د اور بل مينه که تل د زړه په تل سي

که يې ويني ويني تل څاڅي له زړو څخه
څوک چې ويني تا له ځوانو يا زړو څخه
د زړو له زړه که ويني ويني څاڅي
په کړو د غم لوېدلي ستا له کړو څخه

اما په خپله محمد د پټې خزانې ليکوال په (۱۳) د رجب (۱۰۸۴ هـ) په کوکران کې وزېږېدی، او تر اتلسم کاله يې مروجه علوم لکه: فقه، تفسير، اصول او د فصاحت علوم لکه: قافيه، عروض، بيان، معاني او نور ولوستل ځکه چې د پلار او نيکه ښه مناسبات يې د هوتکو د شاهي کورنۍ سره وو نو د شاه حسين په امر کندهار ته راغی، او هر کله به د دغه زلمي پاچا په دربار کې وُ او د حضور ادبي ليکوال وُ هغه ادبي او علمي مجلسونه چې د دغه پوهنوال پاچا په دربار کې به هر کله کېده يو رکن يې محمد وُ، دي په پټه خزانه کې د دغو ادبي مجلسو او ټولنو حال ښه ليکي. محمد بې له پټې خزانې يو بل کتاب (خلاصه الفصاحه) هم په پښتو کښلی چې د فصاحت علوم يې پکښې راوړي دي، بل علمي پښتو اثر يې (خلاصه الطب) دی چې په (۱۱۳۹ هـ) کال يې د هغه زلمي پاچا حضور ته وړاندې کی او سل طلاوي يې جايزه ومونده. محمد د شعر دېوان هم لري دغه څو بيتونه د ده دي:

ساقي پاځه د سرو ملو ډک يو جام را
ستا له غمه نا آرام يمه آرام را
نه نشاط سته نه مستي سته نه رندي سته
چي سم رند هغه اوبه على الدوام را
په اوبو مې سوړ زړګی لږ څه را تود که[1]
"محمد" ته داور ډک يو هسي جام را

پټه خزانه څو واره په کابل کې چاپ سوې ده:

۱. ۱۳۲۳ ش ـ پښتو ټولنه
۲. ۱۳۳۹ ش ـ تاليف او ترجمه
۳. ۱۳۵۴ ش ـ اطلاعات او کلتور
۴. ۱۳۵۷ ش ـ د ادب پوهنځی

[1] پټه خزانه ۱۰۷ ـ ۱۰۸ ـ ۱۰۹ ـ ۱۱۰ ـ ۱۱۱ د قلمي نسخې.

﴿ ۴۰ ﴾

ریدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم

ریدی خان مهمند د غیاث خان زوی او د مسعود خان لمسی دی چې پلرونه یې د کندهار شرقي خوا د مهمندو په کلي کې اوسېدل، غیاث خان د مرحوم حاجي میرویس خان رحمه الله ملګری ؤ او په خپله ریدی خان د محمد هوتک معاصر دی په (۱۱۳۶ هـ) اصفهان ته ولاړ او هلته د اعلیحضرت شاه محمود بریالي سره وو له هغه ځایه چې راغی، د هغه اعلیحضرت د فتوحاتو په احوال کې (محمود نامه) نظم کړه چې څلور زره بیته وه.[1]

داسي ښکاري چې ریدي خان په دغه خپل کتاب کې د مرحوم حاجي میرویس خان رحمه الله د ملي نهضته رانیولې بیا د اصفهان تر فتح پورې تول وقایع په پښتو خواږه مثنوي نظم کړي دي.

محمد هوتک په پټه خزانه کې له دغه کتابه یو باب رانقل کوي چې د حاجي میرویس خان رحمه الله د ملي مجاهدت او د ګرګین د وژلو قصې دي.

﴿ ۴۱ ﴾

د صولت افغاني لیکوال محمد زردار خان ناغر

دا مؤلف د نولسمي سدۍ په منځ کې له هغو افغانانو څخه و چې په هند کې یې ځای او جایګیر درلود. ده په اردو ژبه د پښتنو پر تاریخ باندې صولت افغاني وکیښ چې په ۱۸۷۶ میلادي کې چاپ سو. دا کتاب خصوصاً د هندي افغانانو له مشاهیرو او غټو کورنیو او قبیلو چې په هند کې میشته سوي دي غوره معلومات راکوي. ناغر کاکړان چې په هند کې یې نسلونه پاته دي ښه راښیي، او هغه سیاسي اقدامات چې د انګرېزي استعمار په وختو کې د پښتنو آزادو قبیلو او د افغانستان په خاورو کې د

[1] پټه خزانه قلمي ص ۷۱.

انګرېزانو په ګټه سوي دي بیانوي او ګرده معاهدې لیکي چې انګرېزانو په زوره په قبایلي مشرانو یا د افغانستان په حکمرانانو امضاء کړي وي.

﴿ ۴۲ ﴾

افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال

دا مؤرخ د اشرف خان زوی او د خوشحال خان لمسی دی ځکه چې ما یې په پښتانه شعراء لومړي جلد (ص ۲۲۸) کې مفصل حال کښلی دی نو دلته یې تکرار ضرورت نه لري. تاریخ مرصع هم ده په پښتو کښلی دی، د پښتنو او د خوشحال خان د کورنۍ په باب ښې خبري لري خو هیوز انګلیس لیکي چې دغه یو عمومي تاریخ دی د پښتنو او مخصوصاً ختکو احوال پکښې ذکې کیږي او اکثر مطالب یې له مخزن افغاني او درویزه څخه اقتباس سوي دي. هیوز دا هم وایي چې د تاریخ مرصع اصلي نسخه د افضل خان په لاس کې ده چې په جمال ګړۍ کې اوسي، دوې نوري نسخې یې هم سته چې یوه په ما اړه لري.[1] راورټي په ګلشن روه او هیوز په کلید افغاني کې له تاریخ مرصع څخه یو یو باب چاپ کړی دی. (دا هغه معلومات و چې ما ۳۷ کاله پخوا کښلي وو) اوس دا پر زیاتوم : دا کتاب په ۱۴۹۴ مخو کې د ښاغلي دوست محمد کامل مومند له نوتونو سره په ۱۹۷۴ م کال له پېښوره چاپ او خپور سو. چې اصلي متن یې ۶۲۴ مخه دی او د خوشحال خان له بیاضه هم دېرش مخه مفید مطالب رانقل سوي دي په تاریخ مرصع کې وقایع د ۱۱۳۶ ق کال تر پایه لیکل سوي او د مؤلف وفات یې ۱۱۸۳ ق دی. (د تفصیل لپاره وګورئ د چاپي تاریخ مرصع مقدمه)

[1] د هیوز د کلید افغاني مقدمه.

﴿ ۴۳ ﴾

میرزا عطامحمد ښکارپوري د (نوای معارک) لیکوال

د پښتو ټولني په کتابخانه کي په لمبر (۶۴۴) يو کتاب سته چي دا کتاب پر شنه پخواني کاغذ کښل سوی او تقطيع يې (۱۱/۵ × ۶) انچ دی. په هر مخ کي (۱۴) ليکي او ټوله (۴۶۰) مخه دي. خط يې د شکست او نستعليق تر منځ او ښه نه دی. د مؤلف او کتاب نوم ښکاره نه معلوميږي پارسي انشا يې هم تکلف ته مايله ده.

کتاب په حمد او نعت شروع کوي وروسته وايي زه په زلميتوب په ښکارپور کي وم او بيا مي د خراسان، هرات، کندهار، کابل، پېښور سفر وکړ، او د شاه شجاع د جګړو وقايع مي په سترګو وليدل نو وروسته مي د ايستويک انګليس په خواهښت دا کتاب وکيښ.[1]

مؤلف خپل تاريخ د نادر افشار له مرګه شروع کوي بيا د احمدشاه بابا او تيمور شاه او شاه زمان او شاه محمود ذکر مختصر کوي. وروسته د شاه شجاع او محمدزو د سلطنت ابتدايي وقايع مفصل شروع کوي د وزير فتح خان او د ده د ورونو تسلط بيانوي د کابل، کندهار، پېښور او ټوله افغانستان د دغه عصر وقايع مفصل راوړي، د انګليسانو د لومړي جنګ ذکر هم خورا مفصل کوي. داسي ښکاري چي مؤلف خپله نسخه په (۲۵) د جمادي الثاني (۱۲۷۱ هـ) تمامه کړي ده او دغه موجوده نسخه هم په (۶) د روژې (۱۲۷۱ هـ) ليکلې سوې ده. د کتاب د پای ليک داسي دی: "بقلم حقير پر تقصير ميرزا محمد حسن خلف مولانا ميرزا عطامحمد". له دې ليکه د مؤلف د نامه په خصوص کي يو استنباط کولای سو چي د مؤلف نوم ميرزا عطامحمد و، ځکه چي د کتاب په پای کي څو ځايه د (عطا) په نامه تلميح کوي مثلاً : "با تمام اين نسخه موسومه تازه نوائی معارک پرداخته شد ... اميد از اهنگ نوازان ساز ... اگر فقط به نقد تحسين و آفرين متاع

(۱) له قلمي نسخې څخه ص ۱ تر ۱۱.

هنرم را بخرند عين عطائی بر عطاست و الا بزبان عيب جوئی و نخوت نام عطا بخطا نبرده معاف دارند ... هر گاه از راه لطف و عطائی به مطالعه اين نسخه پردازند ...."

له دغه بيانه سړی داسي تخمين کولای سي چي ميرزا محمد حسن د دغي نسخې ليکونکی د مؤلف ميرزا عطامحمد زوی و، ځکه د تاليف د ختم او د دغي نسخې د ليکلو تر منځ فقط دوې مياشتي فاصله ده. متاسفانه د دغي نسخې يو څو پاڼي پرې سوي او ناقصي دي چي له دغو څخه يو څو پاڼي په بل خط بيا تکميل سوي دي او داسي ښکاري چي د کتاب بله نسخه هم موجوده وه. دغه کتاب وروسته ما په کراچي کي له څو خطي نسخو څخه ترتيب او چاپ کی. (کراچي سنده ادبي بورډ ۱۹۵۹ م) دغه ميرزا عطامحمد د عبدالرحيم لمسی او د ښکارپور له ممتازي علمي کورنۍ څخه يو منشي و چي په کلو کلو يې په کندهار او هرات کي د افغاني دربار منشي توب لاره او تر ۱۲۷۲ ق پوري لا ژوندی و. په (۱۲۲۵ ق) د خپل اکا سره چي په کابل کي د سنده سفير و کابل ته راغلی و. د دې کتاب د کراچي چاپ مصور او ۱۱۱۵ مخه دی.

﴿ ۴۴ ﴾

حاجي محمد عارف قندهاري د (مطلع او مقطع) ليکوال

حاجي محمد عارف د قندهار دی او د يوه خورا مفصل تاريخ ليکونکی دی چي لومړی ټوک يې (مطلع) نوميږي او بل يې (مقطع). محمدعارف په کندهار کي د بيرم خان ميرسامان و.[1] او د هغه سرې سره يې تر مرګه ملګري درلوده. هند ته ورسره ولاړ چي بيرم خان ووژل سو نو عارف له ګجراته حجاز ته ولاړ له حج وروسته تر (۹۸۵ هـ) د مظفر خان سره و، په (۹۸۶ هـ) د اکبر پاچا دربار ته ولاړ او د پنجاب په ديواني مقرر سو. مګر ژر يې استعفا وکړه او د مظفرخان سره په ټانده کي اوسېدی. په (۹۸۸

(۱) مآثر رحيمي ج ۲ ص ۱ _ ۸.

هـ) په دغه ځاي کي د مظفرخان سره يو ځای ووژل سو. محمد قاسم فرشته د ده له کتابه ډېر مطالب رانقل کوي[1] او داسي ښکاري چي نسخه يې د ده کتب خانه کي ده د دې نسخې لومړنۍ او وروستنۍ پاڼي نسته خو خوشبختانه دغه ناقصي پاڼي د انګلستان د کيمبرج په کتبخانه کي خوندي دي. په (مطلع) کي د همايون د عصر حوادث ضبط وو او په (مقطع) کي د سلطان محمود له عصره بيا تر (۹۸۶ هـ) پوري د هند د ټولو پاچهانو او د پښتنو د سلطنت احوال کښلي دي. نو حاجي عارف کندهاري پوه پښتون مؤرخ دی چي په هند کي يې خپل کتب ليکلي دي . دی شاعر هم و امين زاري يې دغه دوه بيتونه ضبط کړي دي :

صد ارزو است در دل تنگم گره زدوست
دل نيست در برم گـــــره آرزوی اوست
ای بسا توبه که چون توبه ديرينه من [2]
خوبرويان بشکنند بيـــــک چشم زدن

د حاجي عارف د (مطلع) درک اوس نسته او دغه کتاب ورک دی.

«۴۵»

سلطان محمد خالص د (تاريخ سلطاني) ليکوال

سلطان محمد په نومورکو تاريخ ليکونکو کي نه راځي، څکه چي د ده کتاب چاپ سوی او مشهور دی مګر له دې جهته چي څوک د ده په احوال نه دي خبر نو يې شهرت هم کم دی، زه لانديني معلومات د دې مؤرخ په خصوص کي لرم : "سلطان محمد خان د موسی خان زوی په قوم نصرت زی بارکزی د کندهار له پوهانو څخه و، چي په شعر کي يې خالص تخلص کاوه، ده خپل تحصيلات په کندهار کي وکړل او په پارسو کي ښه ليکوال او منشي سو. د امير شېرعليخان په دوره کي د کندهار له مشهورو خوانينو څخه و او

[1] فرشته مقالهٔ ۴ ـ ۷ ـ ۹.
[2] هفت اقليم.

ډېر عمر يې په کلات کي حکمراني کړله، هغه وخت چي غازي محمد ايوب خان په کندهار کي پاچا سو، دی يې ملګری و او د ميوند په جهاد کي يې هم برخه درلوده، د (۱۲۹۷ هـ) د روژې تر مياشتي وروسته چي غازي محمد ايوبخان له کندهاره ايران ته ولاړ، نو د ده ملګري هم سره بېل سول او سلطان محمد خان مرحوم کراچي ته ولاړ او هوري اوسېد ، ده په کندهار کي لا يو مفصل تاريخ کښلی و چي تاريخ سلطاني نومېد ، لومړی جلد يې په (۱۲۹۸ هـ) په بمبيي کي په خپله طبع کړ دا جلد تر (۱۲۷۹ هـ) پوري له ابتداء څخه د پښتنو احوال لري او هم وقايع په خورا ښه صورت ليکي، د سلطان محمد د تاريخ دوهم ټوک چي د ده د عصر وقايع او هم مشاهدات وو ده ليکلي او هم چاپ سوي دي چي د هغه نسخې متاسفانه د امير عبدالرحمن خان په وخت کي ضايع کړلي سوې او اوس نه ميندلي کېږي، مګر له پخوانو خلکو څخه روايت دی چي له هغه کتابه يو څو نسخې پاته سوي او ضايع سوي نه دي د تاريخ سلطاني د دوهم جلد که کمه نسخه اوس وميندله سي د وطن د تاريخ لپاره به ډېر غنيمت وي.

سلطان محمد په زيارت د بيت الله شريف هم مشرف سوی و او پسله (۱۳۰۰ هـ ق) غالباً له کراچي څخه تللی او د هغه عصر د تورکيې په عربي مملکتو لکه : شام، عراق او نورو ... ګرزېدلی او هم هوري وفات سوی دی. خالص يو د پارسو شعر ديوان هم درلودی چي د ده تر مرګ وروسته محمدابراهيم او د ده زوی هغه اشعار سره ټول کړي وو، له دغه کتابه فقط لومړنۍ دري پاڼي زما څخه وې، ابراهيم ليکي : زما پلار چي بيت الله ته ولاړ بيا يې احوال معلوم نه سو څو کاله وروسته د سلطان محمد خان ورور حاجي جان محمد کندهار ته راغی او وې ويل چي حاجي سلطان محمد په تورکو کي وفات سو، ابرهيم وايي: چي د پلار ډېر اشعار او منشور ليکونه زما څخه وو، هغه مي سره ټول کړل او د (ديوان خالص) په نامه مي وبلل.[1] ما (حبيبي) د خپلي کورنۍ له لويانو څخه (خدای ﷻ دې وبخښي) اورېدلي وو چي سلطان محمد خان عالم او خورا پوه ليکوال و، په کندهار کي به هر

[1] د تاريخ سلطاني مقدمه او د ديوان خالص لومړنۍ قلمي پاڼي.

کله له پوهانو او علماوو سره محشور و، او د مشهور حبو اخوندزاده له زوی عبدالرحیم اخندزاده څخه یې استفاده او لوست کړی و، او د هغه ملګری هم و، چې له کندهاره فرار سو نو هم د مولوی عبدالرحیم اخندزاده د زوی مرحوم عبدالروف خان سره یو ځای کاکړستان ته ولاړ.

دا دوه بیته د ده له یوه مناجاته را اخیستل کیږي[1] :

اگر فضیلت نگردد دستگیرم
زشر نفس خود در دم بمیرم
زشر نفس و شیطان ده امانم
مگر دان جز بذکر خود زبانم

《 ۴۶ 》

قاسم علي خان د (محاربهٔ کابل) ناظم

دا سړی د هند دی، په (۱۲۶۰ هـ) یې د (محاربهٔ کابل) په نامه د فردوسي د شهنامې په وزن یو کتاب تخمیناً په نه زره بیته کې نظم کړی دی دا کتاب د فیض محمد له ماخذو څخه دی. چې د سراج التواریخ په کښلو کې استفاده ځنې کړې ده. قاسم علي د شاه شجاع له عصره خپل تاریخ شروع کوي. د افغانستان د اړو دوړ او انقلاب حوادث او د پردو د حملو او جګړو وقایع په کندهار او کابل کې څرګندوي. که څه هم دا کتاب د متجاوزینو په طرفداري کښل سوی دی خو بیا هم د وطن د تاریخ د دغې دورې لپاره بد نه دی، او استفاده ځنې کېدای سي. د کتاب ادبي جنبه او شعر خوږ او روان دی په (۱۲۷۲ هـ) د اګرې په لیماني مطبعه کې چاپ سوی دی. مګر نسخې یې اوس لکه قلمي کتابونه ډېرې نه میندلې کیږي او دغه کتاب هم لږ خلک پېژني، مولف د کتاب په سر کې لیکي : چې زه د سند په

[1] د دیوان خالص قلمي پاڼي.

سفر ولاړم چې راغلم خلکو د سفر معلومات راځخه غوښتل ما هم نظم کړل د نمونې په ډول د کتاب د پای څو بیتونه ولولئ :

ستایش به یزدان که این نامه ام
سراپا برار است از خامه ام
مگر جان فردوسی پاک زاد
ز فردوس در قالبم رونهاد
که زان همت این نامه را گفته ام
سخن همچو سلک گهر سفته ام
بدریای معنی شدم غوطه خور[1]
بسه سال اندوختم این گهر

《 ۴۷ 》

رساله نسب نامه فرقه غلجي

دا رساله میا عبدالحکیم کاکړ لیکلې ده، چې دی د ۱۱۴۵ ق په شاوخوا کې د کندهار د خلکو لوی لاربښوونکی او د میا فقیرالله جلال آبادي مرید او معاصر و (۱۰۷۰ ـ ۱۱۵۳ ق) دا عالم او متصوف مشهور سړی ډېر نور تالیفونه هم لري او مرقد یې د کاکړو د لورلائي په تل چوتیالي کې دی.

میا عبدالحکیم پسله ۱۱۵۰ ق یوه رساله د پښتنو د قبیلو او لنډ تاریخ په باب کې په دري ژبه وکښله، چې اوس یې یوه خطي نسخه ماته پرته ده. دا د پښتنو یوه لنډه تاریخچه ده چې لومړي فصلونه یې د غلجو نسب نامه او د دوی د پاچهانو او مشرانو احوال بیانوي لکه : د توخو مشران، سلطان ملخي او حاجي ایدل او د هوتکو مشران حاجي میرویس او شاه محمود او شاه اشرف او شاه حسین د نادر افشار تر حملې پورې.

[1] له محاربهٔ کابل څخه.

نور فصلونه د لودي اولاد او په هندوستان کي د پښتنو شاهانو او د سوريانو او د شېرشاه احوال په لنډ ډول بيانوي.

د دغي رسالې په پای کي داسي کښلي دي: مؤلف رساله ملا عبدالحکیم کاکری است بموجب ارشاد عمدهٔ زمان ... محب العلماء جناب عبدالعزیز خان غلجی توخی محمدزی برهان خیل که از کندهار بقصد سپه گری بهندوستان امده بود و به رتبه امیری رسیده و چند گاه نائب دار السلطنته لار (؟) بود ... و هر افغان که از ولایت بهندوستان امدی از نوازش او محروم نرفتي ..."

د میا عبدالحکیم دغه رساله که څه هم کوچنوټې ده خو حاوي او مفیده ښکاري.

﴿ ۴۸ ﴾

روزنامهٔ غزوات هندوستان

دا کتاب د امیر تېمور کورګان د فتوحاتو بیان دی، تر هغه وخته چي دی په ۸۰۱ ق کال هندوستان نیسي. مؤلف یې غیاث الدین علی بن جمال الاسلام دی چي په فارسي ژبه یې دا لنډ کتابګوټی کښلی و.

د افغانستان او پښتنو په تاریخ کي دا کتاب له دې جهته ګټه ور دی چي د امیر تېمور سفر او جنګونه له هراته تر کابله او اباسینه رانیسي، او په اوسني پختیا ولایت کي د پښتنو مشرانو نومونه او قبیلې او جغرافي ځایونه هم ذکر کوي.

د دې کتاب یوه خطي نسخه چي په ۱۰۱۵ ق کال کښلې سوې وه په پتروګراد کي وه او یوه روسي محقق لیوز یین تصحیح کړه چي بیا نو ۲۱۲ مخه متن او ۲۰ مخه فهرستونه له یوې روسي مقدمې سره واسیلي بارتولد د پتروګراد د دار العلوم په مطبعه کي چاپ کړه ۱۹۱۵ م.

﴿ ۴۹ ﴾

ائمهٔ الافاغنه

امیر افضل جدون د لاهور په هفته وار سیف ۷ سپتمبر ۱۹۹۵ م کال لیکي: ملا خانمیر یوه چارمقاله لري، چي په ۱۱۵۵ ق تالیف سوې ده، او دی له بله عربي کتابه ډېر مطالب رانقل کوي. چي هغه کتاب ائمه الافاغنه دی او مؤلف یې ابو الخطیب شیرازي نومیړی چي په ۵۳۵ ق کال مړ دی.

دا کتاب هم په فارسي او هم په پښتو ترجمه سوی دی چي سید عبدالجبارشاه د سوات معزول امیر یې دواړي نسخي درلودې. فارسي مترجم یې محمدجواهر خان سواتی و. چي دغه نسخه یې امیر افضلجدون لیدلې وه، او مستر الترا امریکایي په پښتو ګاید کي لیکي: چي ما هم د ائمه الافاغنه فارسي ترجمه په باجوړ کي د یوه خانه سره لېدلې ده. د ملا محمد خانمیر د چارمقالې په یوه حاشیه کي داسي کښلي وه چي: "بدانید که اکثراً اخبار حواشی از کتاب ائمه الافاغنه است و ائمه الافاغنه از ... ابوالخطیب شیرازی یوشع بن ابراهیم بن معصوم بن عبدالجبار بن سلیمان شیرازی بن لیث کاکری است ... ابوالخطیب برای تحصیل علم از شیراز به بغداد رسیده در تلامذهٔ ابوبکر داخل شد." (سیف طبع لاهور ۱۹۵۵ م)

داسي ښکاري چي په دغه سنه ۵۳۵ ق کي به تحریف او سهوه راغلې وي. ځکه چي ابوبکر احمد بن علي مشهور په خطیب بغدادي په ۳۹۲ زوکړی او په ۴۶۳ ق کي مړ دی، نو که موږ د دغه ابوالخطیب شیرازی عمر ۸۰ کاله هم وګڼو، د بغدادي خطیب د مرګ پر وخت به دی بیخي کوچنی هلک وي. چي د بغدادي خطیب د شاګردۍ سن ته به نه وي رسېدلی.

ځکه چي د ائمه الافاغنه نسخې ثقه خلکو لیدلې دي، نو د منلو وړ خبره ده. (وګورئ په وروسته بیان کي د ملا خانمیر چارمقاله)

﴿ ۵۰ ﴾

د ملا محمد خانمير چارمقاله

لکه چي تاسي په ۴۹ عدد کي د ائمه الافاغنه تر نامه لاندي ولوستل دغه کتاب په فارسي ژبه ليکل سوی او ځيني برخي يې له ائمه الافاغنه څخه را اخيستي دي، لکه امير افضل جدون چي د راولپنډي د تعمير په ورځپاڼه ۴ فبروري ۱۹۵۶ م کي کښلي دي: چار مقاله په ۱۱۵۵ ق ملا خانمير تاليف کړې ده چي دوې خطي نسخې يې دغه سري د ضلع هزاره په نوان شهر کي لرلې.

د چارمقالې په حاشيه کي داسي کښلي دي، چي دغه حواشي اکثر له ائمه الافاغنه څخه رانقل سوي دي، او مطالب يې هغه داستانونه وو چي پخوا د پښتنو د کسي غره او کيس نيکه لپاره، سره راجوړول سوي وو او بيا د نعمت الله په مخزن افغاني او نورو تاريخي کتابو که هم رانقل سوي چي له تاريخي واقعيتَه سره څنګ نه لګوي.

په دغسي کتابونو کي کله کله ډيري ګټوري خبري پيدا کيږي چي د اوسنيو تاريخوالو په کار ورځي خو ځيني داسي خبري هم پکښي وي چي هغه نه عقل مني او نه له تاريخي پرله پسيلو واقيعتو سره سميږي. ځکه چي ما په خپله دا چار مقاله نه ده ليدلې نو تر دې زيات څه نه سواى پر ويلاى.

﴿ ۵۱ ﴾

اسرار الافاغنه

دا کتاب په پښتو ژبه صابر د خضر زوى کښلى و، چي دغه خضر د شاه قاسم سليمان مريد و، مستر ډير ستارټ د ايشيا ټک ريسرچز د دوهم ټوک په ۷۰ مخ کي ليکي چي دغه کتاب بيا له پښتو څخه خير الدين نومي ليکوال په فارسي ژبه خلاصه کی. (تاريخ افاغنه ۸۹/۲)

په لوړ بيان کي خضر د شاه قاسم مريد و، لکه چي د دغه رسالې په درېيم عنوان کي ويل سوي دي دغه شيخ قاسم سليماني د شيخ قدم زوى او د شيخ

متى له علمي او روحاني کورنۍ څخه و. چي په ۹۵۶ ق زېږېدلى او په ۱۰۱۶ ق د هند په چنارګړه کي مړ سوى دى، نو که د اسرار الافاغنه مؤلف خضر د ده معاصر او مريد وي نو د کتاب د تاليف وخت د ۱۰۰۰ ق کال شاوخوا اټکل کولاى سو. خو د دغه کتاب پښتو يا فارسي نسخه ماته نه ده معلومه.

﴿ ۵۲ ﴾

خواجو ملېزى د (تواريخ افاغنه) ليکوال

دا کتاب د ۱۰۳۱ ق او ۱۰۳۳ ق تر منځ په پښتو ژبه د خواجو ملېزي په قلم تاليف سوى و، چي دى د يوسفزو د لوى مشر خان کجو له مصاحبينو څخه يوسفزى ليکوال و، او په خپل تواريخ افاغنه کي يې له ۸۸۰ تر ۹۹۴ ق پوري د پښتنو قبيلو هجرتونه او جنګي او اجتماعي پيښې د خان کجو تر مرګه ليکلي وې.

د دې کتاب يوه نسخه د ۱۱۸۰ ق په شاوخوا کي د هندوستان د شهاجهان پور د پښتنانه نواب بهادرخان داود زي په کتابخانه کي وه. او هغه يې د روهيل کهنډ مشهور حافظ خان بړيڅ ته واستوله، کله چي دغه پښتون حکمران دغه نسخه وليدله نو يې د خپل دربار يوه پښتون ليکوال پير معظم شاه ته ورويل چي دا نسخه واخله په ساده ژبه يې د عامو خلکو د کتلو لپاره ترتيب او تهذيب کړه. نو معظم شاه هم دغه کار په ګډه وډه پښتو او فارسي تر سره کی چي د تواريخ رحمت خاني تر غنوان لاندي ښودل سوى دى (نمبر ۵۳).

متاسفانه د خواجو اصل کتاب تواريخ افاغنه اوس نسته خو د دوهم مؤلف پير معظم شاه سره را اوړلي او سم کړى کتاب د تواريخ رحمت خاني په نامه چاپ سوى دى.

خواجو خورا پوخ او سترګه ور سپېڅلى مؤرخ دى چي معظم شاه يې (مؤرخ محقق قاصى اين قصص) بولي او په کتاب کي يې داسي مشران او واقعي ښودلي سوي دي چي بل څاى يې نه مومو، او داسي ښکاري چي

خواجو د پښتو ژبې شاعر هم و، چې د ده د يوه نظم نمونه هم په تواريخ رحمت خاني کې راغلې ده. (ص ۴) خواجو په خپل تواريخ کې د خان کجو د مرگ يادونه هم کوي، نو ځکه ويلای سو چې د کتاب په ټولونه او ليکنه به د کجوخان تر مرگ وروسته پيل سوی وي. خدای دې خافظ رحمت خان او معظم وبخښي، چې د خواجو ورک سوی تواريخ يې موږ ته په تواريخ رحمت خاني کې را خوندي کړی دی.

﴿ ۵۳ ﴾
د پير معظم شاه (تواريخ رحمت خان)

په دې کتاب کې د پښتنو قومونو د هغه هجرت وقايع راغلي دي چې د هجري نهم قرن په دوهمه نيمايي کې يوسفزي د کندهار او ارغسان له سيمو څخه د کابل له لارې ننگرهار او د پېښور سيمو ته تر اباسين او سواته پورې خپاره سوي وو.

د کتاب مؤلف د پېښور د پير سباک کلي پير معظم شاه ولد پير محمد فاضل دی، چې د حافظ رحمت خان بړيڅ په غوښتنه يې په ۱۱۸۱ ق کال په هندوستان کې په روانه او خوږه پښتو کښلی دی، او دغه اوه مقامه لري :

۱. د ښځي او غوري قومونو اصلي وطن
۲. د يوسفزو رارسېدل پېښور ته او دوابه او يا جوړ نيول.
۳. يوسفزي سوات ته ځي او بابر پاچا دلته راځي.
۴. ککيانی دوابې ته راځي.
۵. د ککيانو او د لازاکو جنگ.
۶. شېخ ملي دغه نوي نيولي سيمې سره ويشي.
۷. يوسفزي تر لنډي اوړي او د غورياخيلو سره جنگ کوي.

په دغو اوو برخو کې د ۸۸۰ هجري قمري کاله تر ۹۹۴ ق (۱۴۷۵ _ ۱۵۸۵م) پورې تاريخي پېښې بيان سوي دي.

د دې کتاب اصلي ماخذ يو کتاب تواريخ افاغنه و، د ډهلي د پښتانه مشر نواب بهادرخان داودزي له کتابخانې څخه حافظ رحمت خان ته

را استول سوی و. (په دغه رساله کې نمبر ۵۲) او پير معظم شاه د ده په امر هغه کتاب نوی تحرير او ترتيب کی او نوم يې تواريخ رحمت خاني پر کښېښود. دا کتاب په ۱۹۷۱ م کال د پېښور پښتو اکاډيمۍ د ښاغلي روشن خان په همت په ۱۸۸ مخه کې چاپ کی، چې په پښتو او فارسي دواړو ژبو گډ ليکل سوی دی، او په تاريخي لحاظ يو خورا درونډ او گټه ور کتاب گڼل کيږي. (د تفصيل لپاره وگورئ د دې رسالې ۵۲ عنوان خواجو ملېزی)

دا هم زياتوم چې د تواريخ حافظ رحمت خاني په نامه يوه غټه اردو ترجمه هم د پېښور اکاډيمۍ په ۱۹۷۶ م په ۷۰۰ مخو کې چاپ کړېده چې د کتاب د متن ترجمه له نورو خورا مفصلو تعليقاتو سره د ښاغلي روشن خان يوسفزي په قلم ده، او ډېرې گټورې خبرې او شجرې پکښې زياتې کړې دي. چې د تاريخ څېړونکو ته په کار ورځي. (جزاء الله خيراً)

﴿ ۵۴ ﴾
سعادت نامۀ افغاني

دا په پښتو ژبه د پښتنو تاريخ دی، چې مؤلف يې سعادت خان د هدايت الله زوی و او ښايي چې د پېښور د خليلو په تپه کې تيار سوی وي. دا کتاب سل کاله دمخه په پېښور کې چاپ سوی دی چې په آخر کې يې داسې کښلي دي : "سعادت نامۀ افغاني مطبوعه ۱۸۶۶ مطابق ۱۲۹۰ هـ. دا کتاب د پېښور د جهل چاپ خانه کې د مير اکبر د اروغه په انتظام د مستر هنری بکټ قايم مقام انسپکټر مدارس صوبه سرحد په اجازت چاپ شو"

ښاغلی روشن خان د يوسفزو يو سترگه ور ليکوال چې دغه نسخه يې ليدلې ده داسې ليکلي چې : دا کتاب د تواريخ رحمت خاني د لفظ لفظ تاييد کوي،او د تاليف وخت يې تر تواريخ رحمت خاني وړاندې ښکاري، د يوسفزو حالات په تفصيل ليکي په کاټلنگ کې د يوسفزو او د لازاکو جنگونه شوي دي، دا کتاب يې په تفصيل بيانوي، او پښتو يې د خليلو د تپې له محاورې سره برابره ده.

دلته د نمونې په توګه دغه څو کرښې را اخيستلې کيږي : "پېښور ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي، او بعضې قبيلې د دې دريو قبيلو سره يو ځاى اوسي، چې دوى ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده، خو دغه همسايه دي، دا لويي کورونه درې دا دي :

اول :- خښبني

دوهم :- غوري

دريم :- کرلاني

(پښتو مجله _ اکتوبر ۱۹۷۹م _ د پېښور چاپ)

《۵۵》

محمد امين سرپرېکړى د (جګړه د محمود افغان نيول د اصفهان) ليکوال

دغه مؤلف او مؤرخ محمد امين نوميږي، چې په قوم مرانى کوچى او د مرغې د غونډان و، دى د خپل عمر په ۳۶ کال په ۱۱۳۵ ق د هوتک شاه محمود په لښکرو کې د ارسلا خان ناصر تر بيرغ لاندې اصفهان ته ولاړ، او د ايران د فتح جنګونه يې ګرده په خپلو سترګو وليدل، او يو کتاب يې په پښتو وکښښ.

د دې کتاب نسخه ما نه ده ليدلې، خو د ده زوى حافظ نورمحمد يوه قصه د (بربښنا او خدى) په نامه په ۱۲۰۴ ق کښلې وه، چې خطي نسخه يې سته. د دغې قصې په سريزه کې نورمحمد داسې کاږي : "چې زما پلار د اصفهان په جګړه کې په ۳۵ کلنۍ برخه اخيستې وه، او کله چې بيرته راغى نو ده مبارک چې حال د دې جګړې په خپله ليدلى و، نو يې يو وړوکى کتاب په ژبه خوږه د پښتو کې په حال د دې جګړې کې ليکلى و، او نوم د دې کتاب "جګړه د محمود افغان نيول د اصفهان" دى. خو حق دا دى چې ډېر ښه او رښتينى بيان دى، او دا کتاب په زړيو د پښتنو له جهته د بدلو د قومو قيمتي دى، او نر و ښځې او کم و لوى يې خواهښتي دي."

(د بربښنا د قصې سريزه)

ځکه چې د اصفهان د فتح په کال ۱۱۳۵ ق محمد امين د ۳۶ کالو و، نو يې د تولد کال ۱۰۰۹ ق ټاکلاى سواى، چې وفات يې د نورمحمد په قول ۱۱۷۴ ق کال په ۷۵ کلنۍ کې دى.

د محمدامين زوى نورمحمد د ده له خولې وايي : "زه په دې غزا د اصفهان فتح کې ۳۶ کلنى وم د جنګ په فنونو او فتورونو کې ګرندى وم".

علاوه پر نثر او وقايع ليکنو باندې محمدامين ځيني پښتو شعرونه هم درلودل چې نمونې يې تر اوسه پاته دي.

(وګورئ تاريخي پلټنې ۱۶ د حبيب الله رفيع مقاله د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

《۵۶》

عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو ليکوال

دا ليکوال او د پښتو شاعر د حاجي ميرويس هوتک د کورنۍ يو وروستنى سړى دى، چې پلار يې عبدالجبار خان د حاجي انګو زوى و، او حاجي انګو د ميرويس نيکه وراره و، چې د ژوند وخت يې په ۱۲۰۰ ق کال شاوخوا اټکلولاى سو.

عبدالغفار د پښتو ديوان او د پنج داستان (مثنوى) او د سوداګر بچه قصه لري، خو تر ټولو ارزښتمن کتاب يې د خپلې "کورنۍ حالات" دي چې په دې کتاب کې دى د خپلې کورنۍ حالات د ګرګين خان ګرجي له ظلمونو څخه را شروع کوي او د هوتکو د دورې وقايع ليکي، چې د ده له کتابه اوس فقط ۱۵ مخه سته، او د پاى خوا يې پرې سوې ده. په موجوده وروستۍ پاڼه کې د شاه اشرف هوتک (۱۱۳۷ _ ۱۱۴۲ ق) او عثماني سپه سالار احمدپاشا د جنګ قصه راغلې ده چې دا جنګ په ۱۱۴۰ ق پېښ سوى و.

عبدالغفار په خپلو اشعارو کې هم کله کله ځنې تاريخي وقايع او د خپل عصر مشاهير يادوي، چې د تاريخ د څېړونکو په کار ورځي.

د کورنۍ حالات يوه ناقصه نسخه په سيوري کې د دغې کورنۍ له لمسو سره وه. (د تفصيل لپاره وګورئ : د پوهاند رشاد مقاله په تاريخ پلټنو کې تر ۱۱۵ مخ وروسته د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴾ ۵۷ ﴿

د باروزو جنګنامه

د باروزو قبیله د پښتنو غرغښتو ته رسیږي چې د پني له څانګي څخه ده، پخپله بارو د حسین لسمی او د پني له پښتنه څخه دی.

وايي چې د پني قبيله اصلاً د کسي له غره څخه د درهٔ بولان له لاري د سانګان سیمي ته راغلي، چې د یوځایي او سیوی تر منځ یو ځای دی. له دوی څخه باروزئی تر اوسه هم پښتو وايي او ځانونه کاکړان بولي او دغه سیمه ګرده د باروزیو په نامه مشهور ده، د سدوزیو پاچهانو په وخت کي د سیوی حاکمان هم دوی وو او احمدشاه بابا د دوی یو لوی مشر عیسی خان د ښکارپور په حکومت ټاکلی و. د دغه کتاب مؤلف قاضي ملا شیخ محمد دی. چې د باروزیو امیرانو مسري خان او بخیتار خان په نامه د نونسم قرن په لومړیو کلو کي تالیف سوی دی ځیني برخي يې منظومي دي، او د باروزیو د خاندان شجره هم لري، د جنید خان احوال بیانوي، چې د شاه جهان معاصر ؤ د (۱۰۵۰ ق حدود) بیا نو د مندراخان او احمدخان او بختیار خان احوالي او د دوی جنګونه د کلات د احمدزو، بلوڅو سره لیکي، او کله چې ډومر کاکړان پر سانګان باندي ورخیژي او باروزی رشید خان يې مخي ته دریږي دغه شخړي هم په تفصیل لیکي.

د دغه کتاب یوه خطي نسخه په دري ژبه د سیوی د کرک د کلي د سردار احمد خان سره وه چې مرحوم سلطان محمد پني ځني لیدلې وه.

﴾ ۵۸ ﴿

تذکیر البار (حالات باروزائی)

دا کتاب د باروز پښتنو پر تاریخ باندي د ملا محمود جسکاني بلوڅ په قلم د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کي تالیف او کښل سوی دی. چې یوه نسخه يې د سیوی پولټکل ایجنټ میکانګی ته په لاس ورغلې وه او دی وايي چې

له ۱۴۷۰ م کاله څخه د باروزو تاریخي واقعې لري، مګر بله خطي نسخه يې تر اوسه نه ده معلومه.

﴾ ۵۹ ﴿

منظومه جنګنامه

ناظم يې په دري ژبه نورمحمد کلهوړه د قلات د میر نصیرخان د وختو قاضی القضات دی چې د علم او تقوا خاوند و او کله ځان نورمحمد ګنجابی هم بولي چې ګنج آباد د بلوڅي قلات په کچهی کي و، یوه نسخه يې د کلات د لوی خان په کتابخانه او بله يې د سکهر د مولا شیدایي څخه وه، دا کتاب د نظم او نثر برخي لري، چې د احمدشاه بابا په زمانه کي د میر نصیر خان لپاره تالیف سوی دی، او کوم جنګونه چې احمدشاه بابا له سکهانو سره کړي او په خپله مؤلف هم پکښي شامل و بیان سوي دي.

د احمدشاه بابا د وختو تاریخي وقایع ډېر لري او مستند ښکاري چې د اوم هندي لام بیان تر ۱۷۶۴ م پوري راغلی دی. دا کتاب ګنډاسنګه په انګریزي ترجمه او په امرتسر کي په ۱۹۳۹ م چاپ کړی دی.

﴾ ٦۰ ﴿

د (تذکرة الملوک) نوموړکی لیکوال

دا کتاب لومړی پلا هغه وخت وپېژندل سو چې د یوې خطي نسخې له مخي په ۱۹۴۳ م د انګرېزي ترجمې او ډېرو مفیدو تعلیقاتو سره د مشهور روسي مستشرق مینورسکی په همت د انګلستان په کیمبریج کي چاپ او خپور سو.

د کتاب د مؤلف نوم چا ته نه دی معلوم، خو دوني ښکاري، چې دغه ګټور کتاب د ۱۱۴۰ ق په حدودو کي د شاه اشرف هوتک په غوښتنه چا په اصفهان کي کښلی دی.

موضوع يې د هوتکو د دورې ملکي تشکيلات او د دغه مملکت د ولاياتو عايدات او بودجوي مخارج او مداخل دي. چې د افغانستان د هوتکو شاهانو په تاريخ کې ښه معلومات په لاس راکوي. د دې کتاب فارسي متن په بېل ډول په ۱۳۳۲ په تهران کې هم چاپ سو.

﴿ ٦١ ﴾

موسى بن جرجيس د (تاريخ العجم و الافغان) ليکوال

دا يو عربي مؤلف دى چې د ۱۱۴۰ ق په شاوخوا کې ژوندى و او په لوړ نامه يې يو کتاب د ايران او افغانستان يو تاريخ وکيښ. چې له ۹۰۶ ق څخه بيا تر خپله وخته پورې وقايع بيانوي او د هوتکو فتوحات په ايران کې ښيي.

يوه خطي نسخه يې ۲۴۰ مخه د مصر په تيموريه کتابخانه کې خوندي ده او چاپ سوى نه دى.
(دکتور لطفى ـ فهرس المخطوطات المصوره طبع قاهره ۱۹۵۷ م)

﴿ ٦٢ ﴾

د قاسم علي افريدي تاريخ

د کليات افريدي په پيل کې د قاسم علي افريدي کښلى تاريخ موجود دى، دغه تاريخ په پارسي ژبه کښل سوى، ټول بابونه يې ۲۲ دي او د کليات په لومړيو ۱۰۹ پاڼو کې خطاطي سوي دي.

د کليات افريدي يوه خطي نسخه د پېښور د اسلاميه کالج په کتابخانه کې خوندي ده. او د دغې کتابخانې په کتابونو کې يې نومره ۱۹۱۰ ده.

د تاريخ په پيل کې دا بيانونه سته : نواب محمد خان بنګښ، ذکر اولاد فتح خان و ميرخان و جهانهان.

باب چهارم ـ در ذکر اولاد جهان خان.

باب پنجم ـ در ذکر نيکنام خان افريدی.

بابا ششم ـ در ذکر وفات جد بزرگوار و احوالات ديگر سرگذشت پدر بزرگوار خود، که در شهر فن آباد چند مدت سکونت نموده، باز در کوهسار سکونت فرمودند و نيز وفات اينجا يافتند. و ديگر ذکر نواب احمد خان بهادر غالب جنگ و نواب مظفر جنگ.

باب هفتم : در ذکر يتيم شدن و سبب پرورش يافتن خود مدح راست و درست محمد سعيد خان و عبدالرحمن بهادران قندهاری.

باب هشتم ـ در ذکر تفرقه افتادن دفعه اول در رسالهٔ محمد سعيد خان بهادر قندهاری و رفتن در رسالهٔ مرزا عطابيگ خان و باز آمدن در رسالهٔ خان موصوف و آمدن عبدالرحمن خان.

باب نهم ـ در ذکر امدن متعلقان من در شهر فرح آباد و سکونت ورزيدن در شهر مذکور.

باب دهم ـ در ذکر ملک متعلقه موضع اخور گويا که مسکن پدر جد بزرگوار من بود و موجبات امدن از ملک ولايت در ممالک هندوستان و سکونت ورزيدن اينجا.

باب يازدهم ـ در ذکر نشستن نواب سعادتخان بر مسند وزارت و استعفاء کردن من از نوکری، سرکار موصوف و رفتن باطراف ملک جنوب تا به سوات بندر.

باب دوازدهم ـ در ذکر حالات شهر برهانپور.

باب سيزدهم ـ ذکر رسيدن من در لشکر مهاراجه جسونت.

باب پانزدهم ـ در ذکر اوقات اسيری افواج نواب امير خان بهادر و سرگذشت ابتداء خان غفرالله و سبب مشتهر شدن به لقب نواب امير الدوله محمد امير خان بهادر دلاور جنگ.

باب شانزدهم ـ حالات مقابله جنگ فرنگ و هولکر و هزيمت يافتن افواج فرنگ.

باب هفدهم ـ در ذکر سفر کردن بجانب ملک مالوه.

باب هجدهم ـ در ذکر نواب امير خان که عبور از دريای جمن و گنگ نموده.

باب نوزدهم ــ در ذکر مصالحت و موافقت فیما بین مهاراجه جسونت سنگ و هولکر بهادر مهاراجه دولت را و سندهه.
باب بیستم ــ در ذکر نوکری ملازم بودن برای چند در سرکار میرجعفر.
باب بیست و یکم ــ در ذکر ابنای روزگار و شکایت مفارقت برادران.
باب بیست و دوم ــ در ذکر معاش و حالات وفات برادر حقیقی و عقاید و ایقان معاد اهل تصوف.

﴿ ٦٣ ﴾

محمد امین گلستانه د (مجمل التواریخ) لیکوال

ابوالحسن محمدامین د مجمل التواریخ بعد نادریه مولف دی د دولسمي سدۍ په منځ کي د پارس اوسېدونکی و، چي د نادر شاه افشار د سلطنت او وروستیو واقعو بیان یې په مجمل کي کښلی او دا کتاب لومړی پلا په لیډن کي په ۱۸۹۱ م کال چاپ سو، چي په فارسي ژبه و ان سکارمن چاپ کی، او بیا د دغي طبع له رویه په تهران کي په ۱۳۲۰ ش د مفیدو تعلیقاتو سره چاپ سو. دغه کتاب د هوتکیانو او سدوزو او نادر افشار او زندیه شاهانو پر احوال باندي مفصل معلومات لري، او محمدامین د دې عهد یو مؤرخ گڼل سي.

﴿ ٦٤ ﴾

د (حقیقت بناء و عروج فرقهٔ سکهان) لیکوال

د دې کتاب لیکوال نه دی معلوم، خو د تیمورشاه معاصر ښکاري، او د خپل وخت دیرلسمي سدۍ د لومړیو برخو حال یې تر هغه وخته کښلی دی چي تیمورشاه بیرته ملتان ونیو. د دې کتاب یوه انگرېزي ترجمه بنرجي په ۱۹۴۲ م کال له کلکتې څخه خپره کړه خو د لندن رایل سوسایټی د کتابخانې په فهرست کي د دغه کتاب مولف په غلطه تیمورشاه گڼل سوی

دی او خطي نسخې یې ډېري دي. د احمدشاه او تیمورشاه په وختو کي چي څه له سکهانو سره پېښ سوي دي یو معتبر ماخذ یې دغه کتاب دی.

﴿ ٦٥ ﴾

حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال

دا کتاب د اتلسمي سدۍ په نیمایي کي لیکل سوی دی، او له ۱۱۶۰ ق ۱۷۴۷ م او د احمدشاه له جلوسه څخه بیا د شاه زمان تر سقوط ۱۸۵۱ م پوري یې واقعات راوړي دي چي تش یوه خطي نسخه یې اوس د ازبکستان د تاشکند د علومو د اکاډیمي په کتابخانه کي سته (۱۶۲۶ نمبر) او داسي ښکاري چي مؤلف به د شهزاده همایون سدوزي له نژدېکانو څخه وي، چي خپل تاریخ یې د ۱۲۱۸ ق د صفري په میاشت (جون ۱۸۰۳ م) کښلی دی، او دا کتاب څکه چي تاریخ حسین شاهي (نمبر ۶۹) ته ډېر ورته دی نو ښايي چي مؤلف به له دې کتابه اخیستنه کړې وي.

﴿ ٦٦ ﴾

محمود حسیني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال

دغه منشي چي محمود د ابراهیم جامي زوی نومېږي، او د نادر افشار د منشي میرزا مهدي خان شاگرد و په ۱۱۶۷ ق کال په مشهد کي د محمد تقي خان شیرازي له خوا د احمدشاه بابا حضور ته معرفي سو، چي د "مجلس نویس" په کار مقرر سي، دی حسیني سید او د جام له اوسېدونکو څخه و چي د احمدشاه د خپل دربار په منشي گري او وقایع لیکلو وټاکه، او ده تاریخ احمدشاهي د دې پاچا له جلوسه ۱۱۶۰ ق بیا تر مرگه ۱۱۸۶ ق وکیښ چي د هر کال وقایع بېل بېل لري، او یوه خطي خوشخطه نسخه یې اوس د لیننگراد د شرقي څېړنو په مؤسسه کي سته (د ۹۳) چي په ۱۹۷۴ م کال په دوه ټوکه ۱۳۹۵ مخه کي د اتحاد شوروي د علومو اکاډیمي عکسي چاپ کړه.

دا کتاب غالباً دوه تحریره لري ځکه یوه خطي نسخه یې د تهران د دانشگاه په کتابخانه کي هم سته، چي د دواړو نسخو محتویات لږ سره بېل دي، او داسي ښکاري چي د لینن ګراد نسخه د مؤلف وروستنی مکمل تحریر وي، ځکه چي دغه نسخه په پای کي د مؤلف د زوی محمد اسماعیل یوه مرثیه هم لري چي د احمدشاه بابا پر مرګ یې ویلې ده.

یوه بله نسخه هم د برتانیا په موزیم کي وه (او ـ آر ۱۹۶) چي د ۱۱۷۱ ق پر واقعو باندي ختمېده او تر ۱۰۲ پاڼي وروسته ناقصه وه. (وګورئ د ریو فهرست ۱/ ۲۱۳ د لندن چاپ ۱۸۷۹ م)

«۶۷»

عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه دراني) لیکوال

دا کتاب په فارسي ژبه حسین شېرازي کربلای د عبدالرحمن له تاریخ احمدشاهي څخه ترجمه کړی دی، چي خطي نسخه یې په برټش موزیم کي سته خو دا نده معلومه چي عبدالرحمن خپل تاریخ احمدشاهي درانی په څه ژبه کښلی دی؟

«۶۸»

شېخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم

دغه مثنوي د احمدشاه بابا د لومړي هندي لام پر احوال باندي په اتلسمه سدۍ کي نظم سوی، او احمدشاهي فتح یې ستایلې ده، خطي نسخه یې د پاریس په ملي کتابخانه کي سته.

«۶۹»

امام الدین حسیني چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال

دا سړی اصلاً د افغانستان د چست له اوسېدونکو څخه و، چي په هند کي یې ژوند کاوه، او له افغانانو سره محشور و، ده خپل کتاب چي مرقع شاهان درانیه هم بلل سوی دی، په ۱۲۱۳ ق کال تمام کی، چي له احمدشاهه تر زمانخان پوري د افغانستان احوال ښیي، د شاهانو او د دربار د مشرانو معرفي په ښه ډول کوي، د ډهلي له درباره سره د افغاني دربارونو روابط ښیي، د سفیرانو نومونه او کارونه کاږي، ځیني رسمي درباري خطونه هم کښې مټ لیکي، د مشهورو ځایو او لارو فواصل ښیي او د دې وختو لپاره یو عمده او باوري ماخذ دی.

یوه خطي نسخه یې د کابل په ملي ارشیف کي او نوري خطي نسخې یې د بانکي پور د خدابخش او د کلکتې د ایشیاټک سوسایټي او د برټیش موزیم په کتابخانو کي سته.

«۷۰»

تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفر نامهٔ اکبری

دا کتاب ابوالقاسم دهلوي په دري ژبه نظم کړی دی، چي نسخه یې د حیدر اباد دکن په اصفیه کتابخانه کي وه، د دغه کتاب په سریزه کي ابوالقاسم وایي چي زه د سنده د انګرېزي ریزیډنټ په حکم د بلوڅو د قلات نصیر خان ولد محراب خان ته واستول سوم، چي دی د کابل د پادشاه ورور ته غاړه کښېږدي او شورش بند کی نصیر خان خو دا خبره ومنله، مګر د انګرېزي حکمران مطلب خو دا و چي نصیر خان په یوه چم خانته راولي او بیا یې نو ونیسي، له دې جهته یې ابوالقاسم وتراټه.

تر دې وروسته ابوالقاسم له سنده بیرته ډهلي ته ځي او دغه خپل کتاب نظم کوي او داسي ښکاري چي د انګرېز او افغان په لومړي جنګ کي

ده په خپله تولي واقعې په خپلو سترګو ليدلي وې او ځيني رسمي سندونه يې هم کتلي وو. (د مولوی سيد محمد حسين اغلب موهاني نيرنګ افغان ـ ۵۴ د لکهنو چاپ ـ ۱۹۰۴ م)

د هندي مؤرخانو په اصطلاح محاربهٔ کابل د افغانستان د خلکو او انګرېزانو لومړی جنګ دی، چي له ۱۸۳۹ تر ۱۸۴۲ م پوري د انګرېزانو د هندوستان امپراتوري د افغانستان د خلکو پر اوږو راوځپاوه او خپل تول لښکر او اعتبار يې دلې بايلوول، دا کتاب ظفرنامهٔ اکبري څکه بلل سوی دی چي په لومړي جنګ کي وزير اکبرخان د امير دوست محمد خان زوی هم د خلکو ملګری و، ظفرنامه په اردو ژبه هم شيخ ذوالفقار سجونپوري ترجمه کړي وه. (وګورئ: نمبر ۱۲۳)

﴿ ۷۱ ﴾

فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال سيد فدا حسين ترکسواز بخاري نوميږي چي د افغانستان په لومړي جنګ کي شامل و، او د خپلو سترګو ليدلی حال يې وکيښ، وروسته دی د امير دوست محمد خان سره لودهيانې ته ولاړ او تر تقاعد وروسته په ډهلي کي اوسېدی، او خپل کتاب يې په ډهلي کي چاپ کی. دغه کتاب د پيسه اخبار د خپروونکي محبوب عالم په لاس کي و او د تذکرهٔ اصول امير دوست محمد خان په ليکلو کي يې ډيري خبري څني را اخيستي دي. (د نيرنګ افغان ۶۴ مخ)

﴿ ۷۲ ﴾

کاشي راج پنډت د (احوال جنګ بهاو و احمدشاه دراني) ليکوال

دا سړی د جنوبي هند ؤ چي د نواب صفدر جنګ او د ده د زوی نواب شجاع الدوله نوکر ؤ، چي دغه شجاع الدوله د پاني پت په جنګ کي د

احمدشاه ملګری و، څکه چي کاشي راج د اوده په دربار کي څلوېښت کاله منشي و، او رسمي سندونه يې هم کتلای سوای، نو د ده (بهاونامه) ثقه تاريخ کتاب ګڼه سي. او خطي نسخې يې د هند په کتابخانه کي سته، چي جيس براون په ۱۷۹۱ په کلکته کي په انګرېزي ترجمه او چاپ کی، او بيا په اکسفورد کي په ۱۹۱۶ م کال هم چاپ سو، او دوهمه ترجمه يې سرجادونا ته سرکار په ۱۹۳۴ م خپره کړه.

﴿ ۷۳ ﴾

غلام حسين ثمين د (حالات امدن احمدشاه درانی در هندوستان در سنهٔ ۱۱۶۹ ه) ليکوال

د دې کتاب فارسي خطي نسخه د هند د رامپور په کتابخانه او د لندن په شاهي سوسايټي کي سته.

کله چي احمدشاه په خپل څلورم لام کي د اګرې او متهوري پر ډګر جنګ کاوه ثمين هلته حاضر و، او خپل ليدلی حال يې وکيښ. دی د فرح آباد نواب عماد الملک (۱۷۵۶ ـ ۱۷۵۷ م) ته نژدې سړی و چي کتاب يې وليم ايروين هندي لرغون څېړونکي په ۱۹۰۷ په انګرېزي نشر کی.

﴿ ۷۴ ﴾

عبدالکريم کشميری د (بيان واقع) مؤلف

دا مؤرخ چي په ۱۱۶۶ ق يې خپل کتاب کښلی دی، د احمدشاه بابا لومړی عسکري سفر هند ته بيانوي، چي خطي نسخه يې هم په دغه کال کښلې سوې ده او څو نوري نسخې يې هم ميندلې کيږي. په خپل موضع کي مفيد کتاب دی. (احمدشاه درانی ۴۲۶)

يادونه : دغه کشميری عبدالکريم له علوي او بخاري عبدالکريم سره مه ګډوئ. کله چي نادر افشار له هندوستانه بيرته تی، کشميری ورسره ملګری و. او دغه احوال يې د هندوستان له تاريخه سره (له ۱۷۳۹ م څخه تر

۱۷۸۸ م پوري) وکښښ چي انګرېزي ترجمې يې په ۱۷۸۸ م په کلکته کي خپرې سوي دي. (وګورئ عبدالکريم ۹۵ عبدالکريم علوي ۳۴)

﴿ ۷۵ ﴾

محمود الموسوي د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) ليکوال

دا کتاب (احوال اقوام چهارګانهٔ افغان) هم بلل سوی دی، چي د پښتنو د څلورو قبيلو ابدالي يا دراني، غلجي، بردراني يا روهيلي او سور او يوسفزو بيان دی، او د هري قبيلې څانګي او مشهور خلک هم د درانو له عروجه د شاه شجاع تر مرګه ښيي. دغه مؤلف ظاهراً د سدوزو د دربار د منشيانو له مشهوري موسوي کورنۍ څخه ښکاري. څکه چي دغه کورنۍ خو د ميرزا هادي عشرت د احمدشاه منشئ له وخته په دربار کي وه، دغه کتاب په ۱۲۲۳ ق تاليف سوی او يوه نسخه يې په ۱۸۵۰ م کښلې سوې ده چي په برتش موزيم کي سته.

﴿ ۷۶ ﴾

محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) ليکوال

د ۱۸۱۲ م ليکلې خطي نسخه يې د پاريس په ملي کتابخانه او د حيدرآباد په آصفيه لايبريري کي سته. د هندوستان عمومي تاريخ دی چي د احمدشاه لامونه پر هندوستان بيانوي او خورا ګټه ور معلومات لري او پر دغه موضوع يې بل کتاب بحر المواج هم کښلی دی چي نسخې يې په برتش موزيم او د پاريس په ملي کتابخانه کي سته. په دې کتاب کي تر ۱۲۱۱ ق پوري وقايع ليکل سوي دي. دغه انصاري ته يو بل کتاب هم د تاريخ احمدشاهي په نامه منسوب دئ چي په ۱۱۹۶ ق يې کښلی و او خطي نسخې يې په برتش موزيم او انډيا آفس کي سته.

﴿ ۷۷ ﴾

محمداسلم د (فرحت الناظرين) ليکونکی

دغه کتاب په ۱۱۸۴ ق د هند پر عمومي تاريخ باندي کښل سوی او د احمدشاه پر هندي لامونو باندي خورا مفيد مواد لري، خطي نسخه يې د هند د کپور تلي په حکومتي کتابخانه کي سته.

﴿ ۷۸ ﴾

محمديوسف سدوزی د (کليات رياض) ليکوال

محمديوسف د محمدحسن خان سدوزي زوی متخلص په رياض د هرات د حکمرانو سدوزو له کورنۍ څخه دی کليات يې بحرالفوايد هم نوميږي، په ۵۷۲ مخو کي په ۱۳۲۴ ق په مشهد کي چاپ سو او دوولس برخي دی:

۱. بيان الواقعه
۲. ضياء المعرفه
۳. عين الوقايع
۴. دفتر دانش
۵. پاسخ و پرسش
۶. فيض روحانی
۷. منبع البکاء
۸. تخميسات
۹. رباعيات
۱۰. پريشان
۱۱. اوضاع البلاد
۱۲. خاتمه

په دې کتاب کي تاريخي وقايع او په هرات کي د سدوزو سوابق او اوضاع او د درانو د وختو ډيري واقعې ضبط سوي او مؤلف يې په تاريخ

خبر دی د خپل عصر یو فعال او په اوسني دنیا مطلع سړی و، چې د نونسمي سدی په پای کې یې په خراسان کې ډېر شهرت موندلی و، او کله چې په لومړي جنگ کې تزاري لښکر مشهد ته راغله دی په جنگ کې ووژل سو، کتاب یې د ادبیاتو او واقعه نویسی او تاریخ لیکلو یوه گډه وډه نمونه ده او ډېر اطلاعات یې سره راټول کړي او په عین الوقایع کې یې د افغانستان د ۱۲ جنگو بیان کښلی دی.

﴿ ۷۹ ﴾

د اکماس کردي (جنگنامه)

دا کتاب په کردي ژبه په ۱۱۷۴ ق کال اکماس کرد په ایران کې کښلی او د سلطان حسین صفوي او محمود او اشرف افغان او نادر افشار حال یې بیان کړی دی. د دې کتاب یوه خطي نسخه د ایران د سنا په کتابخانه کې ۱۷۹ مخه نمبر ۱۳۶ ستـه چې په ۱۸ صفر ۱۲۷۷ ق ملا فرج الله بن عزیز الله کښلی دی. "وگورئ نسخه های خطی، کتابخانه مجلس سنا ۴۵۰ دفتر ۶ تهران چاپ ۱۳۴۸ ش"

﴿ ۸۰ ﴾

محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال

دا سړی اصلاً د صفویانو نوکر و، چې د احمدشاه سره په هندي لامونو کې ملگری و، ده له کندهاره د غزني او کابل او پېښور له لاري تر ډهلي پورې د ټولو پړاوونو او د پاني پت د جنگ احوال په منازل الفتوح کې کښلی دی، چې دی په دغه جنگنامه کې په خپله حاضر و، د دغه کتاب خطي نسخې په برټش موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته.

﴿ ۸۱ ﴾

د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد

د هندوستان په کاتهر کې چې کوم روهیله افغانان اوسي دا د دوی تاریخ دی، چې خطي نسخه یې په ۱۷۷۶ م کښلی سوې ده او په برټش موزیم او اشیاټک سوسایټي، لندن او د کلکتې په قومي کتابخانه کې سته.

﴿ ۸۲ ﴾

عروج و خروج احمدشاه درانی

دا کتاب د ۱۷۸۰ م په شاوخوا کې یوه نامعلوم مولف کښلی دی چې یوه نسخه یې د جان ریلنډ په کتابخانه مانچسټر کې وه، او د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي.

﴿ ۸۳ ﴾

سوهن لال سوري د (عمدة التواریخ) لیکوال

سوهن لال پلار منشي کنپت رای او نیکه یې لاله حکومت رای سوري د احمدشاه درانی او د مهاراجه رنجیت سنگ د اسلافو معاصرین وو، چې دوی د خپل عصر معلومات سره راټول کړي او سوهن لال ته یې پرېښي وو، دغه لیکوال هغه ډول یاد داشتونه په پنځه ټوکه کې سره راغونډ کړل، چې کتاب یې ډېر تاریخي ارزښت لري او په لومړي دوو ټوکو کې د احمدشاه لامونه پر پنجاب باندي بیانوي، چې په لاهور کې په ۱۸۸۵ م کال چاپ سوي دي.

﴿ ۸۴ ﴾

(تهماس نامه) د تهماس خان ليکنه

دا سړی د احمدشاه بابا په وختو کي د معين الملک او د ده د مايني مغلاني بيگم او ضابطه خان روهيله خدمتگار ؤ او خپل حال يې په خپله کښلی دی چي په هغه کي يې د پاني پت جنگ او د احمدشاه د هندوستان د لامونو په سترگو ليدلي حالات بيان کړي دي، ۱۱۹۳ ق. د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کي چي يې خطي نسخه سته هغه په ۱۴۲۸ کښلې سوې ده، په برټش موزيم کي يې هم نسخه سته.

﴿ ۸۵ ﴾

تاريخ احمدشاهي

د دې کتاب د ليکوال نوم نه دی معلوم خو په ۱۱۶۷ ق يې د احمدشاه رنگيلا احوال کښلي او د احمدشاه دراني د هند د جنگي سفرونو مفيد معلومات يې سره راغونډ کړي دي. خطي نسخې يې په برټش موزيم او د امرتسر په خالصه کالج کي سته، يو لندون يې سرجادونات سرکار په انگرېزي هم چاپ کړی دی.

﴿ ۸۶ ﴾

مراسلات احمدشاه

دا يوه مجموعه فرامين او خطونه دي چي احمدشاه د ډهلي د پادشاه دوهم عالمگير او نورو روهيلي افغاني مشرانو په نامه کښلي دي، د راجپوتو خانانو په نامه هم خطونه سته چي له ۱۱۷۳ ق څخه تر ۱۱۷۶ ق پوري په واقعاتو اړه لري او خطي نسخه يې د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کي وه.

﴿ ۸۷ ﴾

(شاهنامه احمديه) د نظام الدين عشرت مثنوی

دا شاعر د احمدشاه معاصر و، چي شاهنامه يې د احمدشاه په نامه نظم کړه او د پاني پت لام يې پکښي بيان کی. دا مثنوي چي عشرت سيالکوټي نظم کړې دی تقريباً ۵۰۰ بيته لري چي ۱۱۷۴ ق ويلي سوي دي لومړی عنوان يې پسله حمد و نعمته له بدقولي وزير هند و آرايش لشکر څخه شرو کيږي. څو احمدشاه په پېښور کي د ميا عمر څمکني څخه د غزا اجازت اخلي او بيا په سرهند کي د شيخ احمد سرهندي زيارت کوي ډهلي نيسي او شاهزاده والا گهر پر تخت کښېنوي، د دې کتاب يوه نسخه ما د پېښور د بالاماني په کتابخانه کي ليدلې وه په برټش موزيم او د حيدر آباد په آصفيه کتابخانه کي هم سته.

﴿ ۸۸ ﴾

د قدرت الله صديقي (جام جهان نما)

د مغولو د پاچهی تاريخ دی، چي د ۱۱۹۱ ق تر ۱۱۹۹ ق پوري وقايع ليکي، په دې کتاب کي يې د روهيلو او نورو افغانانو احوال په تفصيل کښلي دي، چي خطي نسخې يې د لندن د ايشياټک سوسايټي په کتابخانه او د هند د پټيالي په آرشيف کي وي.

﴿ ۸۹ ﴾

د شېرمحمد خان (زبدة التواريخ)

دا کتاب وقايع ملتان هم نوميږي چي د ملتان پر تاريخ يې کښلی او مخصوصاً يې د دغه ولايت پر افغانانو حکمرانانو باندي ښه معلومات سره راټول کړي دي، خطي نسخې يې د لندن د شاهي ټولني په کتابخانه او د امرتسر په خالصه کالج کي وي.

﴿ ۹۰ ﴾

تاريخ بلوچستان

دا د اخوند ملا محمدصديق تاليف دی، چې د ملا فتح محمد زوی او د فتح محمد پلار ملا حيات د ملا شهداد زوی و، چې دغه ملا شهداد له خپل ورور سره د اتلسم قرن په اولو وختو کې د بلوڅو قلات ته راغی او په مهرې کې اوسېدی.

ځکه چې دغه دواړه ورونړه د فضيلت خاوندان وو، نو يې د قلات د خانانو دربار ته لار وموندله او د خان قلات مير احمدخان تر وفات وروسته له دغې کورنۍ ځخه صالح محمد وزير و، بيا نو د مير نصير خان په وختو کې ملا حيات د ملا شهداد زوی او بيا فتح محمد وزيران وو، د دوهم مير نصير خان تر وختو او ۱۸۴۵ م پورې وزيران له دغې کورنۍ ځخه وو.

اخوند محمدصديق په مستونګ کې زوکړی او خپل تاريخ يې په ۱۱ رمضان ۱۲۷۶ ق ختم کړ، چې سل مخه لري او يوه خطي نسخه يې د کوټې د سيد عبدالمجيد شاه سره او بله نسخه يې د بلوڅو د کلات په کتابخانه کې ده.

هيتورام په خپل کتاب تاريخ بلوچستان کې له دغه کتابه نقل کوي چې د بلوڅو د قبيلو خپل داخلي جنګونه بيانوي او بيا د هوتک شاه حسين حملې پر شال او مستونګ او قلات باندې ښيي، او د مير محبت خان او نصير خان احوال تر مير محراب خان او ۱۸۴۵ م کاله پورې درې ژبه ليکي.

﴿ ۹۱ ﴾

د ميرزا احمدعلي کتابچه

دا هم يو خطي کتابګوټی دی چې يوه نسخه يې د قلات په کتابخانه کې وه مؤلف يې احمدعلي د خداداد خان د وختو د شاغاسي ولي محمد مخ سړی دی. (۱۸۵۷ _ ۱۸۹۳م) دغه کتابچه له ۱۸۱۷ تر ۱۸۹۳ پورې د

کلات د خانانو محراب خان او دوهم مير نصير خان او خداداد خان احوال لري، مؤلف يې په سنده کې ملازم و، په فارسي يې شعر هم وايه خطي ديوان لري. دا کتاب د قلات د بلوڅو خانانو روابط له افغانستانه سره هم نيسي.

﴿ ۹۲ ﴾

انندرام د (بدايع وقايع) ليکوال

دا سړی چې مخلص يې شعري تخلص دی، د احمدشاه په وختو کې د هند د لاهور اوسېدونکی و، او د بدايع وقايع په نامه يې د خپل عصر واقعات په فارسي وکښل. چې په هغو کې اکثر د احمدشاه بابا د هند د جنګي سفرونو بيان راغلی دی، او يوه برخه يې په ۱۹۵۰ م د لاهور په اورينټل کالج ميګزين کې چاپ سوې ده.

مخلص د ډهلي او لاهور په دربارو کې محشور سړی و. وقايع يې تر ۱۷۴۸ م پورې کښلي دي او په ۱۷۵۱ م په ډهلي کې مړ دی. د ده کتاب د احمدشاه پر لومړي هندي لام باندې مفيد ماخذ دی.

﴿ ۹۳ ﴾

هانوي جونس د (انقلاب پارس) ليکوال

هانوي جونس يو انګريز سياح دی. چې د اتلسم قرن په نيمايي کې هغه وخت په ايران کې و چې اصفهان د پښتنو هوتکو شاهانو په لاس کې و.

ده په انقلاب ايران کې چې څلور ټوکه دی د افغانانو د حملو او جنګو حال په تفصيل په ۱۷۵۳ کال کښلی دی او بيا يې خپله دوه ټوکه د ايران سياحت نامه په ۱۷۵۴ وليکله، چې دغه دواړه د افغانستان د تاريخ ښه منابع دي.

(وګورئ: ببلوګرافي پرشيا ص ۹۱ د لندن چاپ)

﴿ ۹۴ ﴾

د محمد حسن مستوفي (زبدة التواريخ)

دا کتاب يې په ۱۱۵۴ ق کښلی دی چې خطي نسخه يې د برتانيا په موزيم کې په نمبر ۳۴۹۸ (او ـ آر) سته له ۱۹۶ پاڼي څخه يې د ميرويس او شاه محمود حال شروع کړی دی.

(وګورئ : د ريو تکمله ۲۴ لوړ نمبر)

﴿ ۹۵ ﴾

مير عبدالکريم نديم د افغان او بخارا مؤرخ

دا ليکوال د ديرلسم هجري قرن له مؤرخانو څخه دی، چې د اسماعيل افغان زوی او اصلاً د کابل د شاه محمود سدوزي د دربار سړی و په خپله وايي (از بلاد کابلم در خدمت محمود شاه).

دی په ۱۲۱۹ ق کال د بخارا په دربار کې و او د بخارا د سفير امير علاء الدين سره يو ځای روس ته وليږل سو، نه مياشتې په پترسبورګ او مسکو کې او بيا اته مياشتې په استرخان کې و.

کله چې شاه محمود سدوزي لومړی پلا له کابله بخارا ته وتښتېدی نو دی له شاه محمود سره يو ځای و او د بخارا په دربار کې يې د قراول بيګی منصب هم درلود.

په ۱۲۱۲ ق ۱۸۰۷ م عبدالکريم د بخارا د يوه بل سفيره سره د روس له لارې استانبول ته ولاړ او هلته يې يوه ترکه ماينه وکړه، تر ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۸ پورې هلته د بخارا د سفارت منشي و او د ګانکوفسکي په قول په ۱۸۳۰ م کال په استانبول کې مړ سو (د درانو امپراتوري ۱۳ مقدمه د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش).

د عبدالکريم له خپلو ليکنو څخه ښکاري چې دی ۱۸ کلن کشمير ته تللی او دوهمه پلا يې بيا کشمير ليدلی و په فارسي يې شعر هم وايه.

د نديم مهم کتاب په اوزبکي ژبه (افغان و کابل د بخارا و خيوق و خوقند خانګرينګ احوال و حکايات) دی چې له ۱۱۵۳ ق څخه بيا تر ۱۲۲۳ ق پورې چې د کتاب د تکميل کال دی، د دغو هيوادو تاريخي واقعې او ګټه ور اطلاعات پکښې ليکل سوي دي چې يوه د ۱۲۶۴ ق کال مخطوطه يې د استانبول د عارف بای په کتابخانه کې وه او اوزبکي متن يې په ۱۲۴۲ ق په استانبول کې چاپ سوی و. داسې ښکاري چې د دغه کتاب فارسي متن هم په خپله مؤلف کښلی و چې لومړی ټوک يې د مصر په بولاق کې په ۱۸۷۳ م کال چاپ سو، بيا يې فرانسوي ترجمه د تعليقاتو سره چارلس شيفر په پاريس کې په ۱۸۷۶ کال نشر کړه (ګنداسنګ، احمدشاه درانی ۴۲۶).

يادونه : دغه بخاري عبدالکريم (نديم يا نادم) له علوي عبدالکريم (نمبر ۳۴) او کشميري عبدالکريم (نمبر ۷۴) سره مه ګډوئ

﴿ ۹۶ ﴾

محمدرحيم بخش د (دولت درانيه) ليکوال

دا کتاب په اردو ژبه ۱۴۴ مخه د ډهلي په قومي پريس کې په ۱۳۲۱ ق چاپ سو، چې مؤلف يې مولوي محمدرحيم بخش و. او د احمدشاه دراني احوال يې تر شاه زمانه (۱۱۶۰ ـ ۱۲۱۳ ق) پورې کښلي دي. دغه وقايع دمخه لا د ډهلي په قومي اخبار رفيق کې له ۲۵ اکتوبر څخه تر ۲۵ نومبر ۱۹۰۳ م نشر سوي وو، چې د رفيق اخبار د سيد ظهور الحسن په مديريت خپرېدی.

﴿ ۹۷ ﴾

د مير محمد باقر ياد داښتونه

دا مؤلف هغه وخت په اصفهان کې و چې په ۱۱۳۵ ق هوتکو پښتنو پر دې ښار حمله وکړه د صفويانو د سقوط حال يې په سترګو وليد او هغه يې

په خپلو ياد داښتونو کي بيان کی، چي د افغانستان د هوتکو د دورې يو ښه منبع ګڼل کيږي. (يغما شماره ۳ کال ۷)

﴿۹۸﴾

محمدطاهر وحيد قزويني د (عباس نامې) مؤلف

ده خپل کتاب د دوهم شاه عباس صفوي په نامه کښلی دی او د صفويانو په وروستيو کي د هرات او کندهار ځيني تاريخي واقعې ښيي. د ايران په اراک کي په ۱۳۲۹ ق يې نسخه کښل سوې ده.

﴿۹۹﴾

د محمدعلي حزين تذکره

دا سړی د شاه محمود هوتک د حملې پر وخت ۱۱۳۵ ق په اصفهان کي و او له دغه ځايه هند ته وتښتېدی او د سترګو ليدلي واقعې يې په خپله تذکره کي وکښلې. چي د هوتکي دورې لپاره يو ماخذ ګڼه سي. دا کتاب څو واره چاپ سوی دی آخرنی طبع يې د تهران ده، په ۱۳۳۴ شمسي کال.

﴿۱۰۰﴾

د بصيرت نامې ليکوال

دا کتاب عبرتنامه هم بللی سي. يوه اروپايي ګرزندوی د هوتکو د فتح په کال په اصفهان کي وکښلی او خپل د سترګو ليدلي احوال يې پکښي تصوير کړي دي.

دا کتاب ابراهيم په ترکي او عبدالرزاق په فارسي ترجمه کړی دی. چي خطي نسخې يې په ايران کي سته او د يغما مجلې د ۷ کال په ۴ مه شماره کي له دې کتابه احوال افغان رانقل سوي دي.

﴿۱۰۱﴾

عبدالنبي بهبهاني د (بدايع الاخبار) ليکوال

دا کتاب په دوولسم قرن کي په فارسي تاليف سوی او موضوع يې د افغانانو حمله پر ايران ده چي د هوتکو پښتنو په دوره اړه لري. خطي نسخه يې په برټش موزيم کي سته.

﴿۱۰۲﴾

تاريخ خاندان سدو و مير افغان

دا کتاب په فارسي ژبه د سدوزو د کورنۍ پر تاريخ باندي کښل سوی او مؤلف يې معلوم نه دی. خطي نسخه يې د لندن په انډيا آفس کي سته.

﴿۱۰۳﴾

عبدالله د (تاريخ داودي) ليکوال

دا سړی د ۱۰۱۰ ق په شاوخوا کي د جانګير په وختو کښي ژوندی و او دغه کتاب يې د لوديانو او سوريانو پر تاريخ باندي د سلطان بهلول لودي څخه تر (۹۸۳ ق) پوري کښلی دی، چي په کلکته کي د بنګال ايشياټک سوسايټي چاپ کی، خطي نسخې يې په برټش موزيم او بانکي پور کي سته.

﴿۱۰۴﴾

ملا اختر د تاريخ ليکوال

دا سړی له کومه بله ځايه هيڅ ما نه دی پېژندلی خو بيليو انګرېزي طبيب چي په ۱۸۵۷ م کال د سياسي فد سره کندهار ته راغلی و داسي ليکي: چي ماته د کندهار حکمران سردار غلام حيدر خان د امير دوست

محمد زوی اوه ټوکه تاریخي کتابونه راکړل او په هغو کي یو د ملا اختر تاریخ و چي په ۱۱۶۳ ق ۱۷۴۱ م کال تالیف سوی دی، او په دې کتاب کي داسي کښلي دي چي تر قیس دمخه درې ورونه وه: بلو (د بلوڅو پلار) ازبک او افغنه.

بیلیو خو د پښتنو پر نژاد او قبیله شناسي باندي ډېر مطالب لري خو د نورو هغو کتابو نومونه یې نه دي کښلي، کوم چي سردار غلام حیدر ده ته بخښلي وو. (وګورئ د ۱۸۵۷ م د سیاسي وفد رویداد په افغانستان کي د لندن چاپ ۱۸۶۲ م)

﴿۱۰۵﴾

محمد کاظم مروي د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال

دا سړی اصلاً د مرو وزیر و، او نامهٔ عالم آرا نادري یې د نادر افشار لپاره وکښله چي په هغه کي یې د هوتکانو د پاچهۍ احوال د میرویس خان له غورځنګه بیا د شاه محمود او شاه اشرف احوال د نادر افشار تر جلوسه کښلي دي. لومړی ټوک یې په عکسي ډول په ۱۹۶۰ م کال له مسکوه څخه طبع او خپور سو.

﴿۱۰۶﴾

احمد علي خان وزیري د تاریخ کرمان لیکوال

دا سړی د قاجاري دورې د ۱۳۰۰ ق کال د کرمان اوسېدونکی و چي د کرمان تاریخ یې کښلی او په ۱۳۴۰ ش په تهران کي چاپ سوی دی.

په دې کتاب کي د افغانانو د جنګو او د دوی د کورنیو احوال د شاه محمود هوتک له وخته تر ۱۱۳۵ ق څخه بیا د قاجاري دورې تر آخرو وختو پوري راغلي دي او د افغانانو داسي کورنۍ او اشخاص یې هم ذکر کړي دي، چي تر هوتکیانو وروسته یې د زندیانو او قاجاریانو په وختو کي د کرمان او پارس پر سیمو سرداري کوله.

﴿۱۰۷﴾

د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کي

دا کتاب له اروپایي ژبې څخه د (تاریخ ایران و اروپا در عهد صفویه) په نامه عباس پرویز ترجمه کړی او په ۱۳۱۷ ش کال یې په تهران کي چاپ کړی دی، چي په ایران کي د هوتکیانو د وختو ډېر سیاسي واقعات بیانوي.

﴿۱۰۸﴾

ظفرنامهٔ خسروی

په دې نامه یوه خطي نسخه د تاجکستان د ختیځ پوهني په څانګه کي سته، چي مؤلف یې معلوم نه دی خو ښایي چي د بخارا امیر نصرالله خان د دربار یو منشي وي، چي د (۱۸۲۶ تر ۱۸۶۰ م) کاله یې وقایع کښلي او د دغه امیر دربار یې په مفصله توګه ښوولي دي، دا کار د بل چا له لاسه نه و پوره، مګر د داسي چا چي په دربار کي به محشور و، په دې کتاب کي د بخارا او افغانستان سیاسي روابط او د شمالي افغانستان ځیني اوضاع ښوول سوي دي.

(د نظراوف د بخارا او افغانستان روابط د تاجکستان چاپ)

﴿۱۰۹﴾

خاینکوف د بخارا د خانۍ او علمي تحقیقاتو لیکوال

ن. و خانیکوف د روس د تزاري دورې یو مشهور عالم او سیاح دی چي په ۱۸۴۱ م کال د بوتینیف له سفارتي ډلي سره بخارا ته راغی او د بخارا د خانۍ هیواد پر احوال یې خپل مشهور کتاب وکیښ. بیا په ۱۸۵۷ م کال دی د افغانستان پر خوا د یوې علمي ډلي مشر و، چي امیر دوست محمد خان دوی کابل او کندهار ته نه پرېښوول او دې ډلي خپل علمي سفر

په هرات کې ختم کی. د دې سفر مشاهدات هم کرده په علمي ډول ترتيب سوي او په هغو وختو کې په روسي ژبه خپاره سوي دي، او د افغانستان د هغه وخت ځني اوضاع ښه راښيي.

﴿ ۱۱۰ ﴾

نورمحمد د (تاريخ سلېماني) ليکوال

مولف يې د پنجاب د ميانوالي له پښتنو څخه حاجي نورمحمد سلېماني دي چې د تولد تاريخ يې ۲۶ رمضان ۱۲۵۰ ق و، دی ځيني نور تاليفونه هم لري. ارشاد نوري يې د تصوف او طريقت بيان کوي او زاده الاعوان يې تاريخ دی.

دی په تاريخ سلېماني کې د افغان اولياوو احوال ليکي، چې له هغو څخه د خواجه سلېمان او مکي خان او ابراهيم او موسی او ملا يوسف احوال شهاب الدين خان په خپل تاريخ کې راوړي دي.

(تاريخ افاغنه ۲ _ ۹۰)

داسي ښکاري چې تاريخ سلېمان د پښتنو د تاريخ يو کتاب و، ځکه چې اکثر عرب او عجم پښتانه سلېماني بولي.

﴿ ۱۱۱ ﴾

شاه محمد د (تاريخ خاندان سدوزايي) ليکوال

دا کتابګوتی شاهزاده شاه محمد سدوزايي د سنده په تهلي کې په دري ژبه تاليف کړی او په ۳۰ نومبر ۱۹۱۳ م غره محرم ۱۳۳۳ ق يې پای ته رسولی دی. په خپله دغه مولف ولد جان محمد بن خدادا بن تاج محمد بن پيرمحمد بن ايوب شاه بن تېمور شاه بن احمدشاه و. چې په لومړي فصل کې د ايوب شاه په دوهم فصل کې د ايوب شاه زامن په درېيم فصل کې د شهزاده پيرمحمد سفر شکارپور ته په څلورم فصل کې د دغه شهزاده مرګ په ۱۸۸۴ م کې ښيي. په پنځم فصل کې د پيرمحمد زامنو او شپږم فصل د

شهزاده شاه محمد د ميرې بيان او اووم فصل د شاه محمد تکاليف اتم فصل د نورجهان او نهم فصل د شاهزاده دين محمد يادونې دي.

د دغه کتاب خطي نسخه ما د شکارپور ګړي ياسين د دراني بدر عالم په کتابخانه کې ليدلې وه، او د سدوزو د کورنۍ د ايوب شاه د ټبر شجرهٔ نسب په دې دوو سوو کلو کې ځني معلومېږي.

﴿ ۱۱۲ ﴾

محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) ليکوال

دا سړی د ايران د قاجاري دربار يو مهم رکن و، چې د صنيع الدوله او اعتماد السلطنه لقب يې درلود (متوفي ۱۳۱۳ ق) او خپل کتاب يې د مطلع الشمس يعني خراسان په نامه درې ټوکه کښلی دی. چې دوهم ټوک يې د دې سيمي تاريخ له ۱۰۳۶ څخه تر ۱۸۸۵ م پورې بيانوي او ځيني واقعات يې په سترګو هم ليدلي دي.

دا کتاب د افغانستان د درانو شاهانو روابط د خراسان له يوې قديمي برخي طوس او نشاپور سره بيانوي او د احمدشاه فوجي لامونه پر دې سيمه په تفصيلي ډول ليکي. (د تهران چاپ ۱۳۰۱ ق)

د ده بل تاريخي کتاب منتظم تاريخ ناصري دوه ټوکه په تهران کې چاپ سوی و، چې په دې کتاب کې هم د درانو شاهانو د وختو واقعات په هرات او غربي افغانستان کې بيان سوي او په دوهم ټوک کې د صفويانو د سقوط احوال او پر اصفهان د افغانانو قبضه بيانوي، چې د هوتکو د وختو لپاره ښه منبع کېدای سي، کله کله ځيني رسمي اسناد او فرامين هم رانقل کوي.

﴿ ۱۱۳ ﴾

فريه فرانسوی ګرزندوی د افغانانو د تاريخ ليکوال

دا سړی يو فرانسوی سياح او پلټونکی ليکوال دی، چې د نونسمي پېړی په لومړی برخه کې په افغانستان کې ګرزېدلی، او مخصوصاً يې

هرات او د افغانستان غربي سيمي ليدلي دي. د ده (تاريخ افغانان) له لندنه په ۱۸۵۸ م کي خپور سو، چي هم تاريخي مواد هم د عمومي بشر پېژندني او جغرافيا او جامعه شناسی ښه ذخيره لري.

《۱۱۴》

فارسي اخبارات و مراسلات

د شرقي هند کمپنۍ چي د اتلسمي سدۍ څخه بيا تر نونسمي سدۍ پوري د خپلو استعماري غرضو لپاره په افغانستان کي کوم جاسوسان يا خبريالان مقرر کړي وو او هغو به د دې خاى د رسمي او اقتصادي او اجتماعي احوالو رپوټونه خپلو مرکزونو ته ورکول داسي مواد خورا ډېر دي چي د دې سيمي د تاريخي واقعو هنداري دي.

د ډهلي په ملي ارشيف کي چي څه مواد سته له هغو څخه ۲۳۱ هغه خطونه دي چي له ۱۷۷۶ څخه تر ۱۸۰۳ م پوري د کمپنۍ او د هندوستان او افغانستان په روابطو پوري اړه لري. او دغه مجموعه ډاکتر پرماتماشرن په ۱۹۶۶ م کال له ډهلي يونيورسټي څخه خپره کړه چي فارسي متن يې ۵۲۲ مخه او مقدمه او فهرستونه يې ۱۰۴ مخه دی، نقشې او تصاوير هم لري.

په دغو سندنو کي د افغانستان د تېمورشاه او شاه زمان د وختو ډېر پاخه اطلاعات سته چي زموږ تاريخ ښه را روښانه کوي او د دې عصر پر سياسي اوضاعو باندي کافي رڼا اچوي.

《۱۱۵》

د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنۍ

دا هم يوه د خطونو او مراسلاتو مجموعه ده چي د کمپنۍ د مامورانو او هندوستانيو حکمرانانو او نوابانو تر منځ مخابره سوي دي، او د درانو د سلطنت واقعات ښه روښانه کوي. د دغسي خطونو يوه مجموعه په نه ټوکه کي له ۱۹۱۱ څخه تر ۱۹۱۳ م پوري له کلکتې او ډهلي څخه نشر سوې ده.

《۱۱۶》

بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليکوال

دا سړی په ۱۷۶۴ م کال عسکري کپتان و، او د روسي حکومت له خوا افغانستان ته راواستول سو چي د احمدشاه بابا د سلطنت روابط د روس د پترسبورگ له سلطنته سره ونښلوي، دا وغواړي چي د کندهار دربار دي خپل يو سفير پترسبورگ ته واستوي. خو په دغه وخت کي چي اسلانوف راغي احمدشاه په هندوستان کي و، او ده نه وکړای سوای چي له احمدشاه سره وگوري.

بگدان اسلانوف د دې سفر راپور خپل حکومت ته وړاندي کړی دی. چي اوس د روسيې د خارجي سياست په آرشيف کي (اوغاني کارونه ۱۷۶۳ _ ۱۷۶۶م) خوندي دي.

دی د احمدشاهي دولت د خراساني توابعو او ځينو نورو سياسي اوضاعو ښه معلومات ورکوي، چي ځيني گزارشات يې گانکوفسکي د شوروي د ختيځ پوهني په مجله ۸۲ گڼه ۱۹۵۸ م کي نشر کړي دي.

《۱۱۷》

د يفريموف ياد داشتونه په روسي ژبه

ف . س . يفريموف يو روسي درباري مشاور د خپل سفر ياد داشتونه په ۱۷۸۴ _ ۱۷۹۶ _ ۱۸۱۱ م کلو کي خپاره کړل دې درباري مشاور د بخارا او خيوا له لاري فارس او هند ته سفرونه وکړه چي له دې ځايه بيا انگلستان او خپل وطن ته ولاړ. د ف . يفريموف نه کلن سفر په نامه يو کتاب چي دغه سيمه د احمدشاهي امپراتورۍ يوه وړوکې برخه وه نو د يفريموف معلومات د دغې دورې د سياسي او اقتصادي اوضاعو د روښانولو لپاره گټه ور دي.

﴿ ۱۱۸ ﴾

د جان فاسټر د سفر یاد داشتونه

دا سړی د شرقي هند د کمپنۍ یو منصبدار و، چې د معلوماتو لپاره په ۱۷۸۳ م د درانو پاچهانو په وختو کې د گرجي سوداگرانو په لباس له کلکتې څخه د کشمیر پر لار پېښور، کابل، کندهار او هرات ته راغی او دلته یې پر سیاسي واقعاتو او د ښارونو پر حال او تجارت او کسبونو او مالیاتو او گمرکي محصولاتو او د ولایتونو پر حاکمانو او مرکزي حکومت او د تېمورشاه پر عسکري قواوو باندي مفصل معلومات ټول کړل او په دوه ټوکه کې یې په لندن کې په ۱۷۹۸ کال چاپ کړل. چې الماني ترجمه یې په ۱۷۹۹ م او فرانسوي په ۱۸۰۸ م له پاریسه خپره سوه.

﴿ ۱۱۹ ﴾

راورټي د پښتو او افغان پېژندنې ستر لیکوال

دا سپاهي او افغان پېژندونکی انگرېز مؤلف په ۱۸۲۵ م د انگلستان د پالموت د پیټر راورټي په کور کې وزېږېدی او تر زده کړو وروسته په عسکري ضابطاتو کې هند ته راغی.

چې په ۱۸۴۳ م د بمبي په پیاده لښکرو کې و. او په ۱۸۴۸ م یې د ملتان په محاصره کې برخه درلوده. په ۱۸۵۰ م د سوات په جنگو کې شامل و. بیا له ۱۸۵۲ څخه تر ۱۸۵۹ م پوري په پنجاب کې د کمشنر معاون و. خو یې په ۱۸۶۳ م د میجرۍ په رتبه متقاعد سو. ده د هندوستان ډېري ژبې زده کړي وې. پر پښتو او فارسي ژبو باندي هم حاوي و، د هندوستاني اصطلاحاتو لوی قاموس یې په ۱۸۵۹ م خپور کی، او ډېر کتابونه یې کښلي دي.

چې دلته یې تش هغه کتابونه ښیو چې په افغان پېژندنې پوري اړه لري. وفات یې په لندن کې په (۲۰) اکتوبر ۱۹۰۶ میلادي دی.

(۱) پر افغانستان او د بلوچستان پر یوه برخه باندي یادداشتونه:

دا کتاب د جغرافیا او بشر پېژندنې او تاریخ یو غټ کتاب دی چې راورټي د افغاني او تاجیکو مؤرخانو او جغرافیا لیکونکو او شجره پوهانو د ناپېژندلو لیکونو په حواله سره راټول کړی دی، چې د افغانستان د خلکو د پېژندنې لپاره یو غټ تحقیقي کتاب گڼه سي او په ۱۸۸۰ م لومړی پلا له لندنه خپور سوی دی.

(۲) د پښتو گرامر درې واره بشپړ سوی او چاپ سوی دی. او د پښتو او پښتنو پر تاریخ یوه مفصله او گټه وره مقدمه لري. درېیم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۳) پښتو ډکشنري په انگرېزي. دوهم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۴) گلشن روه ـ د پښتو ادب غورچاڼ ۲۱۲ مخه لومړی چاپ هرتفورډ ۱۸۶۰ م، درېیم چاپ کابل ۱۳۵۶ ش.

(۵) د افغان شاعرانو له کلامه منتخبات چې له ۱۶ تر ۱۹ سدۍ پوري شاعران پکښې شامل دي. د انگلیسي ترجمې سره د لندن چاپ ۱۸۶۴ م.

(۶) د منهاج سراج جوزجاني د طبقات ناصري دوه ټوکه په انگرېزي ترجمه د تعلیقاتو سره د ۱۸۸۱ م چاپ.

(۷) د هرات تاریخ له قدیمه تر اوسه چې چاپ سوی نه دی او نسخه یې په انډیا آفس کې ده.

(۸) د افغانانو تاریخ او د دوی هیواد ـ چې له ډېرو خطي منابعو څخه راټول سوی و او د ده د مرگ پر وخت یې قلمي نسخه وه.

﴿ ۱۲۰ ﴾

پاترکروسینسکی د (انقلاب ایران) لیکوال

دغه سړی یو نصراني کشیش و، چې د هوتکو په وختو کې د اصفهان اوسېدونکی و او د شاه محمود او اشرف د عصر واقعې یې په سترگو لیدلي او کښلي دي.

انگرېز مشهور ختیز پوهاند براون وایي چې د ده کتاب انقلاب ایران په انگرېزي هم ترجمه او نشر سوی و. (د عباس نامې مقدمه. ز)

﴿ ۱۲۱ ﴾

میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا مؤرخ په خپله صفوي او د ایران یو بصیر مؤرخ دی چي د صفویانو د وروستنیو وختو احوال او د افغانانو فتوحات او واقعې په خپل کتاب مجمع التواریخ کي تر ۱۲۰۷ ق پوري بیانوي. دا کتاب په ۱۳۲۴ ش په تهران کي چاپ سو، او د هوتکو د دورې یو مستند ماخذ دی. د مولف وفات ۱۳۲۰ ق کال دی.

﴿ ۱۲۲ ﴾

میر احمدشاه رضواني د (تحفة الاولیاء) لیکوال

دغه مولف د پښتو ژبي یو تکړه لیکوال او د پېښور د اکبر پورې اوسېدونکی و، چي د څورلسم هجري قرن په لومړیو وختو کي ژوندی او د شمس العلماء لقب یې هم ګټلی و. (۱۲۷۹ _ ۱۳۵۳ ش) د پښتو ګرامر وافیه او شکرستان افغاني، بهارستان افغاني د ده چاپ سوي آثار دي.

د ده یو بل کتاب تحفه الاولیاء هم په لاهور کي په ۱۳۲۱ ق چاپ سوی دی، چي د خټکو د شیخ رحمکار د کورنۍ او د هغو سیمو د نورو ولیانو احوال لري او د یوسفزو او خلیلو او مومندو د تېرو څیني تاریخي واقعې یې هم راوړي دي.

﴿ ۱۲۳ ﴾

تاریخ افغانستان

د دې کتاب مرتب او چاپوونکی په اردو ژبه میر اشرف علي د مجمع الاخبار موسس دی چي د بمبئي د افضل الدین په چاپخانه کي په ۱۲۶۱ ق ۱۸۴۵ م کال ۳۴۰ مخه چاپ سو. په دې کتاب کي له لومړي مخه تر ۹۰

مخه د سید فدا حسین ترکسوار بخاري حیدري له کتابه چي په ډهلي کي چاپ او خپور سوی و (وګورئ : ۷۱) را اخیستل سوي مطالب دي. له ۹۲ تر ۱۴۰ د انګرېز او افغان د لومړي جنګ او اکبرخان د وختو واقعې بیان سوي دي، چي دغه برخه هم د شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري له اردو تاریخ افغانستانه اقتباس ښکاري. له ۳۲۰ تر ۳۳۱ مخه پوري تر لومړي جنګ را وروسته د افغانستان او سند واقعې بیاني سوي دي، چي په خپله میر اشرف علي سره راټولي کړي دي.

داسې ښکاري چي همدغه کتاب به د میرزا عطامحمد ښکارپوري په لاس کي و چي د نوای معارک په لیکلو کي به یې ګټه څني اخیستې وي.
(وګورئ : ۴۳)

توضیح : لکه د دې رسالې تر نمبر (۷۱) عنوان لاندي چي ولیکل سوه "سید فدا حسین عرف نبی بخش بخاري حیدري د تراکسوارانو جمعهدار په ۱۸۳۹ م کال د انګرېزانو د متجاوز لښکرو سره افغانستان ته راغلی و و ده خپل مشاهدات په ۱۸۴۲ م په ډهلي کي چاپ کړل چي د میر اشرف علي د کتاب د لومړۍ برخي ماخذ و.

تر دې علاوه د ابوالقاسم دهلوي ظفرنامه (د دې رسالې نمره ۷۰) چي په فارسي منظومه تاریخچه وه شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري په اردو ترجمه کړې وه، چي دغه هم د میر اشرف علي د تاریخ افغانستان په دوهمه برخه کي له ۹۲ تر ۱۴۰ مخه ځای سوې ده.

(د تفصیل لپاره وګورئ : نوای معارک د حبیبي چاپ د ۳۶۶ _ ۳۶۷ مخ لمنلیک)

﴿ ۱۲۴ ﴾

د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمدنبی خان

تر احمدشاه بابا دمخه لا د سدوزو یوه څانګه چي د مودود خان او بهادر خان او زعفران خان کهولونه وو په ملتان کي اوسېدل او د هغه ځای مقامي مشران وو.

په دغو سدوزو باندي يو کتاب په لوړ عنوان په انگرېزي ژبه د دغو سدوزو يوه کروسي احمدنبي خان کښلی او په ۱۹۷۷ م کال په لاهور کي چاپ سوی دی چي عکسونه او شجره هم لري.

《۱۲۵》

علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف

دا سړی د قاجاري شهزادګانو څخه و چي په اعتضاد السلطنه ملقب او د پوهني وزير و، په لوړ نامه يې د افغانستان يو تاريخ ليکلی دی، چي په ۱۸۵۶ م په تهران کي پر ډبره چاپ سوی دی.

《۱۲۶》

بهاري لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمدخان و دوندي خان) ليکوال

دا سړی د بدري داس زوی او د نجيب الدوله منشي و، چي په ۱۲۰۱ ق يې دغه کتاب کښلی او د پښتنو سردارانو نجيب الدوله او علي محمد خان او دوندي خان احوال پکښي ليکلي دي په دې کتاب کي د نجيب الدوله روابط د احمدشاه بابا سره په تفصيل راغلي دي او خطي نسخه يې د حيدرآباد د نواب سالار جنګ په کتابخانه کي وه، چي يو نقل يې د امرتسر خالصه کالج په کتابخانه کي خوندي دی.

《۱۲۷》

فقيرمحمد د (جامع التواريخ) ليکوال

دا د اسلام يو عمومي تاريخ دی چي يو باب يې د احمدشاه د هندوستان پر لامونو باندي کښل سوی دی، د کلکتې چاپ ۱۸۳۶ م د کانپور چاپ ۱۸۷۴ م.

《۱۲۸》

عبدالقادر خان کابلی د (اويماق مغل) ليکوال

ميرزا محمد عبدالقادر خان چي په شاه محمدخان کابلي مشهور و د ده نيکه له کابله ولاړ، او د هند په ګواليار کي اوسېدی، او عبدالقادر په ۱۸۵۷ م هلته وزېږېدی، ده يو غټ کتاب په فارسي ژبه په ۱۹۰۰ م د مغولو د قبيلو پر احوال باندي وکيښ چي په ۱۳۱۹ ق يې په امرتسر کي چاپ کړی دی.

دا کتاب د افغانستان د سدزو او محمدزو پر وختو باندي ډېر تاريخي ګټه ور مطالب لري او د هزاره او اوزبکو قبيلو نومونه او ځانګي راښيي.

《۱۲۹》

محمود بن اميرولي د (بحر الاسرار) مؤلف

دا سړی د بخارا د خانانو کتابدار مورخ او واقعه نګار و، چي تر ۱۰۳۴ ق وروسته يې په افغانستان او هند کي سفرونه وکړل او يو غټ کتاب يې د بحر الاسرار في مناقب الاخبار په نامه وکښی، چي بخارا د خاني حال يې له ۱۰۰۶ ق څخه تر ۱۰۵۰ ق پوري په تفصيل کښلی دی.

په دې کتاب کي د افغانستان تاريخ او جغرافيا او بشر پېژندني او اجتماعي احوال مفصل معلومات سته چي خطي نسخې يې د تاشکند او پاريس په کتابخانو کي سته.

《۱۳۰》

ميرزا سنګ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف

دا مؤلف د بدخشان و چي په لوړ تاريخ کي يې د بدخشان تاريخي واقعي له ۱۰۶۸ ق څخه تر خپله وخته ۱۳۲۳ ق پوري کښلي دي، يوه

تکمله هم لري چې ملا فضل بېګ روښاني په شلم قرن کې پوري نښلولې ده.
عکسي نسخې يې په ماوراء النهر کې وې چې يوه نسخه يې عکسي هم
چاپ سوې ده.

﴿ ۱۳۱ ﴾

هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف

دا سړی د شلم قرن په ابتداء کې د انګريزي بلوچستان يو مامور و.
چې د بلوچستان يو تاريخ يې په اردو په کوټه کې وکښئ. چې ۱۹۰۷
م کال په لکنهو کې چاپ سو.
دا کتاب د افغانستان او بلوڅو روابط او تاريخي واقعې د بلوڅو د
شجرو او انسابو سره ښه راښيي. کله جغرافي او رجالي برخې هم لري.

﴿ ۱۳۲ ﴾

تاريخ قندهار در عصر دراني

په لوړ نامه يو فارسي کتاب د لندن په انډيا آفس نمبر ۳۷۶۹ سته
چې د مؤلف نوم يې نه دی معلوم.

﴿ ۱۳۳ ﴾

راى چنرس د (چهار ګلشن) مؤلف

دا سړی په هند کې اوسېدی په ۱۱۷۳ ق کال يې خپل کتاب تاليف
کې چې بيا نو د ده لمسي راى بهان منشي په ۱۳۰۴ ق تکميل کړی دی.
خطي نسخې يې د هند په علي ګړ او بانکي پور او برټش موزيم کې سته او
خورا ګټه ور کتاب دی چې د هند د پښتنو شاهانو تاريخي معلومات لري او
د افغاني درانو د وختو دولتي عايدات هم په شرقي ولاياتو، لکه لاهور او
ملتان کې ښيي.

﴿ ۱۳۴ ﴾

عصمت الدين د (خلاصة الاخبار) خاوند

دا سړی د محمداسماعيل زوی او د مير محمد لمسی و چې د امير
دوست محمد خان لنډ احوال يې تر ۱۲۵۴ ق پوري په فارسي کښلي و او
دوې خطي نسخې يې د بنګال په ايشياټک سوسايټي کې وې. چې په نهم
قرن کې ليکل سوي وې.

﴿ ۱۳۵ ﴾

سيد محمد طباطبايي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف

دا مؤلف په ديرلسم قرن کې د ايران اوسېدونکی و چې د انګريزانو د
سفير هنري ايليس په خواهش يې په ۱۲۲۴ ق يو کتابګوټی د (نسب نامهٔ
افاغنه و کيفيت حکومت آنها) په نامه وکښئ، چې د افغانانو لنډ تاريخ او د
دوی حکومت پر پاريس باندې بيانوي او د افغانستان د ښارو او اقوامو او
قبيلو شرح لري، چې يوه خطي نسخه يې د بنګال د ايشيايي ټولنې په
کتابخانه کې وه، د ۱۲۲۴ ق کال ليک.

﴿ ۱۳۶ ﴾

ثاقب د (تاريخ افاغنه) ليکوال

مؤلف يې محمد شهاب الدين خان ثاقب دی، چې د ۱۹۰۰ م په
شاوخوا کې د هند له پښتني کورنيو څخه يو ليکوال و او دا کتاب يې په دوه
ټوکه کې په اردو ژبه د لاهور په حميديه پريس کې په ۱۳۲۳ ق کال چاپ
کې. لومړی ټوک ـ ۱۲۴ مخه، دوهم ټوک ـ ۲۱۴ مخه.
دغه کتاب هم د افغانانو د اسرائليت عنعنوي داستانونه لري خو ډيري
داسې خبرې هم پکښې سته، چې تاريخي اړخ يې ټينګ ښکاري او د

افغانانو د اولیاوو احوال یې د نعمت الله له مخزن افغاني څخه را اخیستي دي.

﴿ ۱۳۷ ﴾

احمد د (معدن اخبار احمدي) لیکوال

احمد بن بهبل د جانګیر په وختو د ۱۰۲۸ ق په حدودو کي دغه کتاب په دوه توکه کي کښلی او د شرق عمومي تاریخ دی، چي د هند د افغاني شاهي کورنیو لودیانو او سوریانو احوال هم پکښي سته، د کابل په ارشیف کي یې هم یوه خطي نسخه سته، د برټش موزیم او انډیا آفس نسخې یې هم معلومي دي.

﴿ ۱۳۸ ﴾

محمد بدر الرحمن د (واقعات دراني) مؤلف

دا کتاب د درانو د سلطنت تاریخ دی، له احمدشاهه د شاه شجاع تر قتله ۱۲۵۷ ق پوري چي د افغان او انګریز لومړی جنګ لا جاري و. د هند په کانپور کي چاپ سوی دی او د طبع تاریخ نه لري.